

XIINXALA GOGEESSA SIRNA GADAA ODAA BULTUM

SHAMSHADDIIN JAMAAL AADAM

**WARAQAA QORANNOO DIGRII LAMMAFFAA (MA)
GUUTTACHUUF QOPHAA'E YUUNIVARSITII ADDIS
ABABAA, KOLLEEJJII NAMOOMA, QO'ANNOO AFAANIIFI
JOORNAALIZIMII, MUUMMEE AFAAN OROMOO,
OGBARRUUF FOOKLOORIITIIF DHIYAATE**

HAGAYYA 2008/2016

FINFINNEE

XIINXALA GOGEESSA SIRNA GADAA ODAA BULTUM

SHAMSHADDIIN JAMAAL AADAM

Gorsaan:

Mulugeetaa Nagaasaa (PhD)

**WARAQAA QORANNOO DIGRII LAMMAFFAA (MA)
GUUTTACHUUF QOPHAA'E YUUNIVARSITII ADDIS
ABABAA, KOLLEEJJII NAMOOMA, QO'ANNOO AFAANIIFI
JOORNAALIZIMII, MUUMMEE AFAAN OROMOO,
OGBARRUUF FOOKLOORIITIIF DHIYAATE**

HAGAYYA 2008/2016

FINFINNEE

Yuunivarsiitii Addis Ababaa

Dhaabbata Qorannoo Digirii lammaffaa

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa (MA) Afaan Oromoo, Ogbarruufi Fookloorii guuttachuuf Shamshaddiin Jamaal Adamiitiin, Mata duree, “Xiinxala Gogeessa Sirna Gadaa Odaa Bultum” jedhu irratti qophaa’e, adeemsa barbaachisu guutee dhihaatedha.

Koree Qormaataa

Gorsaa	Mallattoo	Guyyaa
Qoraa keessaa	Mallattoo	Guyyaa
Qoraa alaa	Mallattoo	Guyyaa

Dura Taa’aa Muummee yookaan Walitti qabaa sagantaa Digirii Lammaffaa

Axeeraraa

Sababni qorataan qorannoo kana akka gaggeessuuf isa kakaase haala gaggeessa ayyaana sirna Gadaa Odaa Bultum kan gogeessoota giddutti gaggeeffamu irratti yeroo ayyaanni gaggreffamu rakkooleen kanneen akka aadaan duraan ture hafuu, waan ayyaana irratti dhihatan hanga tokko hir'achuufi dabaluu, seeraan hojiirra ooluudhaafi walumaa galatti hawaasni Sirna Gadaa Odaa Bultum jalatti bulaa jiran hanqina baa'yee maalummaa sirnichaa qabaachuuisaati. Kaayyoon guddaan qorannichaa hanqinaalee mul'atan kanneen addaan baasuun qaacceessuufi hanqina jiruuf yaada furmaataa kennuudha. Addeemsa qorannoo kanaa keessatti iddattoon mala akkayoo hojiirra oolee jira. Meeshaaleen odeeffannoon ittiin funaanamanis afgaaffii, daawwannaa yoo ta'u, odeeffannoon malleen kanaan walitti qabaman mala qorannoo qulqulleeffataa yookiin akkamta fayyadamuun mala qorannoo ibsaatiin qaacceffamee jira. Haaluma kanaan ragaaleen qaacceffaman akka agarsiisutti, maalummaa sirna Gadaa, sirni Gadaa haala akkamitiin akka eegale, hundeeffama sirna Gadaa Odaa bultum, haala ittiin bulmaataa, ayyaanichi akkamitti akka gaggeeffamuu, afoolota sirnicha irratti tajaajilaniifi qooda dubartoonni ayyaanicha irratti qabaniifi kkf xiinxalamee jira. Argannoon qorannoo kanaa maalummaa sirna Gadaa ilaalchisee sirnichi bal'ina akka qabu, haala adeemsa jila sirna gadaa Odaa Bultum keessatti ciminnis akkuma jiru hanqinnis jiraachuu isaa, ayyaanicha irratti afoolonni adda addaa tajaajilaa turuu isaa, waa'ee sirnichaa ilaalchisee hanqinni hubannoo jiraachuu isaafi kanneen biree xiinxalameera.

Galata

Hunda Dura hojii kanarratti adda dureendhaan, beekumsa qaban osoo hinqusatin, kuni akka milkaa'u gochuu isaaniittin , akkasumaas , yeroo isaanii aarsaa gochuun daddhabe,hifadhe osoo, hinjedhin, barreeffama waraqaa qorannoo kana jalqabaa irraa han ga xumuraatti gulaaluudhaan kan sirrii hintaane akka sirressu gargaarsa ogummaa isaanii kan naaf taasisan gorsaa koo Dr.Mulugeetaa Nagaasaa jaalala onneerraa maddeenin galateeffadha.

Akkasumaas Barataa MA Afaan Oromooo, Ogbarruufi fookloorii Waggaa sadaffaa, Eliyaas Mohaammad, nuffii malee qaama dhimmichi ilaallatu Magaalaafi Baadiyyaa deemuu ragaa nawaliin funaanaa tureefi Obboo Asaduu Mutaqii ogeessa Piromooshiinii/ waj/ Aad/Tur/ God/ Har/ Lixaa,Qorataa seenaa Waajjira Aadaafi Tuuriziimii Aanaa Odaa Bultum,Husseen Jamaaliifi Qorataa seenaa Waajjira Aadaafi Tuuriziimii Aanaa Habroo ,SulxaanUmaree galma gahiinsa qorannoo kanaatiif odeeffannoo bal'aa naaf laachuufi qaama dhimmi ilaallatu, abbootii Gadaafi Manguddoota seenaa Afoolaa qaban wajjiin akkaan walqunnamu haala waan naamijeessaa turaniif galata guddaan qabaaf.

Itti aansuun hojjattoota Waajjira lafaafi eegumsa naannoo Go/Ha/Lixaa kan ta'an Obbo Darajjee Nigaatuufi Obbo Jaarsoo Dhinsaa galma ga'insa qorannoo kanaatiif kaartaa haala teessuma lafaa Odaa Bultumiifi Godina Harargee Lixaa waan naaf kennaniif bay'is een galatomfadha.Itti ansuun Abbaa Gadaa Horataa Mahaammed Ahamad Bookee, ragaa odeeffannoo qorannoo kanaaf barbaachisu naaf kennuu bira darbee gargaarsa nyaataatiifi iddoon bulu hunda naaf kennuudhaan nama na gargaaraa ture galanni isaanii guddaadha. Akkasumaas Abbaa Gadaa Sabbaaqaa Shaamil Ammadoofi mangudoota Godina Harargee Lixaafi Harargee Bahaa hunda ningalatoomfadha.

Dhumarratti waa'ee koo tasa gaarii malee hamaa dhaga'uu kan hinfeene, bakka gaarii gahuu akkaan qabu yeroo hunda kan naaf hawwan, Haadha koo Aliyaa Yusuuf Elemoo, Abbaa Koo Jamaal Adam Araarsoo, Obboleettii Koo Fariyaa Jamaaliifi Haadha Mana Kiyayaa Biiftuu Anmiingalata keessan waaqayyoon isiniif haa kafaluun jedha. Dabalees namoota muuxannoo jireenya isaanii irraa galma gahiinsa qorannoo kanaatiif waan beekan hunda osoo hin qusatin naaf qoodan hunda galateeffachuun barbaada.

Tarreeffama Gabateewwanii

Tarreeffama gabateewwanii armaan gaditti dhihaatan gabaasa qorannoo kana keessatti argaman kan lakkoofsa fuula isaa mul'isuudha.

Gabatee 1. Gosoota Bulchiinsa Gadaa Oromoo-----	41
Gabatee 2. Sagarkaalee Gadaa Ituu-----	42
Gabatee 3. Hundeeffama Sirna Gadaa Odaa Bultum -----	49

Tarreeffama Caasaalee Hidda Latiinsa Oromoo

Tarreeffamni Caasaa armaan gaditti dhihaatan gabaasa qorannoo kana keessatti caasaaleen fuula irratti argaman kan mul'isuudha.

Caasaa :1. Hidda Latiinsa Shanan Bareentumaa-----	15
Caasaa:2. Hidda Latiinsa Sadeen Bareentuma Bahaa-----	17
Caasaa :3. Hidda Latiinsa Latiinsa Afran Qalloo -----	18
Caasaa :4. Hidda Latiinsa Oborraa-----	18
Caasaa :5. Hidda Latiinsa Alaa-----	19
Caasaa :6. Hidda Latiinsa Dagaa -----	20
Caasaa :7. Hidda Latiinsa Baabbilee-----	21
Caasaa :8. Hidda Latiinsa Anniyyaa -----	21
Caasaa :9. Hidda Latiinsa Ituu-----	22

Tarreeffama Suuraalee Holqootaafi Bosonaa Mul’isan

Tarreeffama suuraalee holqoota, Bosonaafi Iddoowwan Amantaa armaan gaditti dhihaatan gabaasa qorannoo kana keessatti suuraaleen fuula irratti argaman kan mul’isuudha.

Suuraa :2.Holqa Dalluu Gaaloo-----	10
Suuraa:3.Bareeffama Dhagaa irraa-----	11
Suuraa:3.Bosona Dindiin-----	12
Suuraa:5. Masgiida Hulaa Qunnee-----	13
Suuraa:8. Mataskaana Quddus Marqoos-----	14

Tarreeffama Suuraalee Gaggeessa Ayyaana Sirna Gadaa Odaa Bultum mul’isan

Tarreeffama suuraalee Gaggeessa Ayyaana sirna Gadaa Odaa Bultum armaan gaditti dhihaatan gabaasa qorannoo kana keessatti suuraaleen fuula irratti argaman kan mul’isuudha.

Suuraa 4.1. Sirna Hirmaatoota Ayyaanaa-----	68
Suuraa 4.2. Sirna Gumiin abbootii Gadaa marii qophii ayyaanaa yoo gaggeessan-----	69
Suuraa 4.3. Eebba Sirna baniinsa Ayyanaa abbootiin Gadaa-----	71
Suuraa 4.4. Sirna Bishaan daadhiin ittiin bulbulamu waraabuu-----	73
Suuraa 4.5. Sirna Killa qalaa -----	74
Suuraa 4.6. Sirna Killa Galmatti deebisuu-----	75
Suuraa 4.7. Sirna Killa Ulmaa baasuu-----	75
Suuraa 4.8. Sirna Muudaa taa’aa-----	77
Suuraa 4.9. Sirna Cumaa korommii uruu-----	78
Suuraa 4.10. Sirna Walharkaa fuudhinsa baallii-----	82
Suuraa 4.11. Sirna Lallabbii heeraa-----	82

Hiika Jechootaa

Gaaleewwan kanaa gaditti ibsaman qorannoo kana keessatti kan argamaniidha. Kanaaf namoota qorannoo kana dubbisan akka hin danqineef jechaan hiikni isaa ibsameera.

Abbaa Gadaa	Dursaa Abbootii Gadaa
Abbaa diinagdee	dursaa diinagdee
Abbaa duulaa	raayyaa humna waraanaa
Abbaa meedhichaa	dursaa abbootii halangaa
Abbaa seeraa	sirna Gadaa keessatti kan seera tumu
Addeessa	ibseera
Affeellama	marqaa
Baallii	aangoo
Bokkuu	mallattoo aangoo sirna Gadaa Oromoo
Baadduu	aannan itite raasuun dhumarratti kan argamu
Darassii	afoola ummanni gareen weeddifataa ittiin walgargaaru
Doorii	qaadhimamaa(Aangoof)
Gabbara	maallaqaafi loon warra intalaatiif warrii gurbaa laatu
Gabbartii	tajaajila warrii gurbaa warra intalaatiif godhan
Gadaa	sirna bulchiinsa ummata Oromoo
Galma	bakka walgahii
Gogeessa	Shanan Miseensa Sirna Gadaa
Guuza	daboo,jigii
Haraamuu	nama fira dhiigaa waliin sagaggaale
Jilaa	ayyaana kabajamu tokko (Kabaja)
Jilba sadeen	qondaaltoota ol'aanoo qaama heera hiiktuu bulchiimsa Gadaa
Killa qaluu	ayyaana buna qalaa yeroo sirna Gadaa raawwatamu
Korommii	gosa jibootaa qonnaaf gahe
Lallabduu	Qondaaltoota ol'aanoo qaama heera tumtuu bulchiinsa Gadaa
Mirriga	gosa afoolaa kan hawaasni Oromoo quuqaa isaa ittiin ibsatu
Muudaa	ziyaaraa ,galata galchuu
Naanniga	boolla saddeet ta'ee korommii qalmaataa bishaan irraa obaasan
Ona	bakka qubsumaa
Qaalluu	raagduu, kaadhattuu (Waaqa)
Siidaa dandee	dhagaa lafa keessaa bal'ina qabu
Ulaanula	yeroo horiin bishaan dhugu kan bishaan keessa afaan horii seentuu
Ulmaa	tursiisuu fkn: Guyyaa sadii booda killa gara galmaatti deebisuu
Waxxee	naannoo Odaa Bultumitti mana citaarraa ijaaramu

Baafata

Qabiyyee	fuula
Axeeraraa	i
Galata	ii
Tarreeffama Gabateewwanii	iii
Tarreeffama Caasaalee Hidda Latiinsa Oromoo	iii
Tarreeffama Suuraalee Holqootaafi Bosonaa Mul'isan.....	iv
Tarreeffama Suuraalee Gaggeessa Ayyaana Sirna Gadaa Odaa Bultum mul'isan.....	iv
Hiika Jechootaa	v
Baafata	vi
BOQONNAA TOKKO: SEENSA	1
1.1. Seenduubee Qorannichaa	3
1.2. Ka'umsa Qorannichaa	6
1.3. Kaayyoowwan Qorannichaa	7
1.3.1 Kaayyoo Gooroo.....	7
1.3.2 Kaayyoo Gooree	7
1.4.Barbaachisummaa Qorannichaa.....	7
1.5. Daangaa Qorannichaa	8
1.6. Hanqina Qorannichaa.....	8
1.7. Haala Naannoo Qorannichaa.....	9
1.7.1. Holqoota Uumamaa.....	9
1.7.1.1.Holqa Dalluu Gaaloo:	10
1.7.2. Barreeffamootaafi Fakkii Dhagaa irraa umrii dheeraa qaban	11
1.7.3.Bosonaafi Bineensota Bosonaa	11
1.7.3.1.Bosona Dindiin	11
1.7.3.2. Bineensoota Bosonaa	12

1.7.4. Iddoowwan Amantaa	12
1.7.4.1. Masgiida Hulaa Qunnii	12
1.7.4.2. Mataskaana Quddus-Maarqoos:.....	13
1.8. Ummata Oromoo	14
1.9. Daangalee Lafa Bareentuma Bahaa	16
1.10. Qubsumaafi Ona Bareentuma Sadeen Bahaa	17
1.10.1. Qubsuma Afran Qalloofi Ona isaanii	17
1.10.1.1. Oborraa:	18
1.10.1.2. Ala:	19
1.10.1.3. Daga:	19
1.10.1.4. Baabbile:	20
1.10.2. Qubsuma Humbannaa ykn Anniyyaafi Ona Isaanii	21
1.10.3. Qubsuma (Murawwaa) Ituutiifi Ona isaanii	22
BOQONNAA LAMA: SAKATTA’A BARRUU	28
2.1. Maalummaa Fookloorii	28
2.2. Gosoota Fookloorii	28
2.2.1. Afoola	29
2.2.1.1. Gosoota Afoolaa	30
2.2.1.2. Goorowwan Afoola	31
2.2.2. Duudhaa Hawaasaa	31
2.2.2.1. Maalummaa Sirna Gadaa (Ka’umsa Yaaxxinallee Sirna Gadaa)	31
2.2.2.2. Sirna Gadaa Odaa Bultumiifi Haala Ittiin Bulmaataa	35
2.2.3. Sakatta’a Barruu Walfakkii	36
2.2.3.1. Sakatta’a Barruu Walfakkii Digirii Jalqabaa	36
2.2.3.2. Sakatta’a Barruu walfakkii Digirii Lammataa	37
2.2.4. Faayidaa Sirna Gadaa	39

2.2.5. Gosoota Sirna Gadaa	39
2.2.6. Sadarkaalee Gadaa.....	42
2.2.7. Odaa Bultum.....	43
2.2.8. Argama Odaa Bultum	46
2.2.9. Bara Bulchiinsa Haadhaa (Sirna Bulchiinsa Dubartii Oromoo).....	46
2.2.10. Hundeeffama Sirna Gadaa Odaa Bultum	47
2.2.11. Heera Oromoo	50
2.2.11.1. Heera Odaa Bultum	51
2.2.12. Miseensa (Gogeessa) Gadaatiifi Marsaa Gadaa	55
2.2.12.1. Miseensa Gadaa Odaa Bultum:.....	56
2.2.12.1.1. Miseensa Gadaa Horata:	56
2.2.12.1.2. Miseensa Gadaa Sabbaaqaa:	56
2.2.12.1.3. Miseensa Gadaa Dhiphisa (Badhaadha):	57
2.2.12.1.4. Miseensa Gadaa Fadataa:.....	57
2.2.12.1.5. Miseensa Gadaa Daraaraa:.....	58
BOQONNAA SADII: MALAAWWAN QORANNOO	59
3.1. Mala Qorannichaa	59
3.2. Filannoo Iddoo Qorannichaa	59
3.3. Mala Filannaa Iddattoo Qorannichaa	60
3.4. Malleen Odeeffannoon Ittiin Funaaname	61
3.4.1. Daawwannaa.....	62
3.4.2. Af-gaaffii	63
3.5. Meeshaa Ragaan Ittiin Funaaname	64
3.6. Qindoomina Qorannoo	64
3.7. Muxannoo Hojii Aloolaa irraa Argame	65
3.7.1. Hojii Qorannoo Aloolaan Duraa.....	65
3.7.2. Hojii Qorannoo Yeroo Aloolaa	66

3.7.3. Hojii Qorannoo Aloolaan Boodaa	67
BOQONNAA AFUR: RAGAA QAACCESSUU	68
4.1. Ayyaana Sirna Gadaa Odaa Bultum.....	68
4.2. Haalduree Qophii Ayyaanaa	69
4.3.Wantoota Sirna Ayyaanichaarratti dhihaatan.....	70
4.4. Sirna Ayyaanicha Eebbaan Eegaluu	70
4.5. Sirna Daadhii Bulbuluu, Habbuuquufi Biifuun eebbisuu	72
4.6. Sirna Killa (Buna) Qalaa	73
4.7.Sirna killa Saddeettan Galmatti Deebisuu.....	75
4.8.Sirna Killa Ulmaa Baasuu	75
4.9.Sirna Muudaa Taa'aa ykn Siidaa Dandee	75
4.10. Sirna Qalmaata Korommii	77
4.11. Sirna Uusaa (Cumaa) Korommii Uruu.....	78
4.12. Sirna Walharka Fuudhiinsa Baallifi Lallabbii Heeraa	78
4.13.Ulaagaa Abbaan Gadaa Itti Gadoomu (Gadaa Itti Fudhatu)	83
4.14. Hanqinoota Gogeessa Sirna Gadaa Odaa Bultum keessatti Mul'atan	83
4.15. Gahee Sadarkaalee Gadaa Sirna Odaa Bultum	85
4.15.1.Maxxaarii (seelee):	86
4.15.2.Rubboo (Gaammee Xixiqqaa):	86
4.15.3.Goobamaa(Gaammee Gurguddaa):	87
4.15.4.Kuusaa:	88
4.15.5.Raabaa Doorii:	88
4.15.6.Qondaalaa (Gadoomaa):	89
4.15.7.Yuuba 1ffaa:	90
4.15.8.Gadaa yuuba 2ffaa:	90
4.15.9.Yuuba 3ffaa:	90
4.15.10.Gadamoojjii:	91

4.16.Qooda Dubartootni Sirna Gadaa Odaa Bultum keessatti Qaban.....	92
4.17.Mirrigoota Sirna Gadaa Odaa Bultum	94
4.18.Caasaalee Bulchiinsa Sirna Gadaa Odaa Bultum.....	98
BOQQONNAA SHAN: GUNFAA ARGANNOOFI YABOO	100
5.1. Cuunfaa Argannoo	100
5.2. Yaboo	104
Wabiilee	106
Dabalee A	
Dabalee B	
Dabalee C	

BOQONNAA TOKKO: SEENSA

Ummanni Oromoo osoo sirna gabrumma alagoota nafxanyaa Amaaraa jalatti hin kufin dura ummata sirna ittiin bulmaata mataa isaa tumatee ittiin bulaafi ittiin wal bulchaa ture akka tahe manguddoonni argaa dhageettiifi qorattoonni ni dubbatu. Sirni ummanni Oromoo tumatee ittiin walbulchaa ture kun Sirna Gadaa jedhama. Waa'ee sirna Gadaa ilaalchisee Sirni Gadaa gaafa kana jalqabe jedhamee iafatti beekkamu baatus, ummanni Oromoo jiruufi jireenya isaa bara dheeraa dura sirnichaana gaggeeffataa kan turan ta'uu manguddoonni dubbatu. Kana ilaalchisee Asaffaa Jaallataa, Ba'isaa. (1971, 1993) fi Asmarom Laggasaa. (1973) wabeeffachuun:

The indigenous gada system organized and ordered society around political, economic, social, cultural, and religious institutions (Baissa, 1971, 1993; Asmerom Legesse, 1973). We do not know when and how this system emerged. However, we know that it existed as a full-fledged system at the beginning of the sixteenth century. During this century, the Oromo were under one gadaa administration (www.ajalata utk.edu).

Yaada kana irraa akka hubatamutti, Sirni Gadaa sirna ummanni Oromoo karaa siyaasaa, dinagdee, hawaasummaa, aadaafi amantisaa keessatti jaar-miyya guddaafi walxaxaa jireenya isaa kallattii maraan sakatta'uun ittiin gaggeeffataa ture ta'uu isaati.

Jireenyi ummata Oromoo kan Sirna Gadaatiin gaggeeffamu kunis, sirna ittiin walbulchan, sirnaittiin walmuudanii bakka walbuusan, diinagdee ofii guddifatan, daangaa ofii eggatan, amantii isaanii ittiin waaqeeffatan, sirna heera ittiin tumatan, sirna waliin jireenyaa ilmaan Oromootiifi akkaataa hojii isaanitiin umrii irratti hundaa'uun qooduufi kkf irratti heeraafi seera tumameedha. Wantoonni kun hundi walitti dhufanii hiikaa Sirna Gadaa jedhamu kanaa kennu.

Sirni beekkamaan ummanni Oromoo jaarraa dheeraadhaaf ittiin walbulchaa ture kun sababa koloneeffattoota nafxanyaa habashaatiin akka dhaabbatuufi barbadaa'u tahee ture.

Dhabamuuqofa osoo hintahin nafxanyonni seenaa ummata Oromoo akka hinbarroofne ukkaamsaatiifi seenaafi Aadaa ummata Oromoo dabsanii barreessaa turan seenaan hin dagatu. Seenaan ummata Oromoo kunis sababa dhiibbaaafi cunqursaa nafxanyaa irraa kan ka'e bifa barreeffamaatiin barraahee akka hin teenye tahee ture.

Barreessitoonni Oromoo kan yeroo ammaa seenaa ummata Oromoo barreessuu jalqaban seenaadhugaa kan barraahe argachuu dhabuun rakkachaa jiru. Seenaan Ummata Oromoo bifa barreeffamaatiin dhabamus ummata keessa deemuudhaan Afoola ummatichaa irratti hundaa'uun odeeffannoo walitti qabuun akka seenaan dhugaa barraahee dhalootaaf darbu godhamaa jira.

Jaarraa 19^{ffaa} keessa yeroo Minilik humna waraanaatiin 1^{afa} Oromoo dhunfachuu dhaaf lola bane, loltoota isaatiin bakka heddutti ajjeechaafi gochaan suukaneessaan ummata Oromoo irratti raawwatamaniiru. Oromoota yeroo sanatti miidhaan gara jabinaa irratti gaggeeffame keessaa Oromoon Tuulamaa, Arsii Aanolee(1880_1886), Calanqoo (1887) fa'a akka turan hayyooleen seenaafi manguddoonni argaa dhageettii ni addeessu.

Mootichi Minilik dachee Oromiyaa qabachuuf bara (1881-1887)Gosa Ummata Oromoo Arsii irratti yeroo jaha waraana gaggeesse.Waldayohaannisiifi Gammachuu(1986:84). Kaayyoon guddaan isaas lafa ummata kana irraa fudhatee isaanumatti debisee gurguruun gabbarisiisuudha.Yeroo sana keessa kaayyoon Minilik Gosoota Oromoo Oromiyaa keessa jiraatan, lafa abbaa isaanii dhiisanii, isa gabbaruun maatii isaafi qomoo isaa akka sooran, aadaa isaanii dhiisanii aadaa nafxanyootaa akka qabatan, afaan ofii dhiisanii, afaan alagaa akka fudhatan amantii isaanii dhiisanii amantii isaa akka qabatan taasisuudha. **ወልደ ዮሐንስና ገመቹ** (1986:100.)

የምንልክ ዘመቻ ዋነኛ ግብ ኦሮሚያና መስዊን ደቡብ ሕዝቦች በሰራዊት ወርሮ ሕዝቡን መጨፍጨፍና ንብረቱንም መዝረፍ ብቻ አልነበረም፡፡ ወረራው የአንድ ታላቅ ግብ የመጀመሪያ ሂደት እንጂ በራሱ ግብ አልነበረም፡፡ዋናው ግብ በኃይል የተያዙ ክልሎችን የግል ግዛትና በቋሚነት የጥቅም መሣሪያ አድርጎ መያዝ ነው፡፡ በተያዙ ክልሎች ላይ አቢሲኒይን ወይም የሀበሻን አስተዳደራዊ፣ ፖለቲካዊና ወታደራዊ መዋቅሮችን መዘርጋትና ነባሩን ሕብረተሰብ ሙሉ-በሙሉ በመቆጣጠር በሀብቱና በግዛቱ ላይ ተቃናቃኝ የሌወ ጌታ መሆን ነበር፡፡

Kun kan agarsiisu Mootichi Minilik hawaasa Oromoo irratti kallattii adda addaatiin miidhaa geessaa turuu isaati. Minilika ummata Oromoo kaayyoo isaa kana fudhachuu

dide ajjeessuun, harka muruun, harma muruun, fannisuundhaan gocha sukanneessaa gaggeessaa akka ture seenaan hin dagatu. Sirni kun Oromoo Bareentuma Bahaas humnaan cabsee, miidhaan gaggeesse hammama kan jedhuu miti. Erga ummata Oromoo Harargee humnaan cabsee gabroomse, sirna ittiin bulmaata sirna Gadaa, balleeseen booda sirna ittiin bulmaata sirna malkanyaa ummata irratti fe'ee ittiin bulchaa ture. Minilik ummata Amaaraa keessaa nama tokkotokko filee gandoota Oromoo adda addaa keessa atti akka muudaman godhaa ture. Malkanyoonni bakkaadda addaatti muudaman kun of jalatti Ashkaroota baay'ee kan isaan kana kaadiman qaban.

Sababni Malkanyoonni kun bakka adda addaatti muudamaniifi lafti Ummata Oromoo hundi irraa fudhatamtee malkanyicha jala akka galuufi lafti irraa fudhamee deebi'ee lafa sana qotee oomishee oomishaa oomishe keessaa harka afur keessaa harka tokko qofa fudhatee kan hafee malkanyichi walitti qabee cinaafi cinaa mootummaaf akka galchuuf ture. Ummanni Oromoo Harargee dirqamaan lafa isaa dhabee, humna isaatiin lafa abbaa lafaatiif calleessaa, qoraanis cabsee maatii abbaa lafaatiif guuraa, osoo bishaan waraabuun irraa hin hafin bakka bu'oota sirna malkanyaa gabbaruuf dirqamaa ture akka maguddooni jedhanitti. Qorataanis kanuma bu'ureeffachuudhaan sirna darbeefi ammaa kana keessatti sirni Gadaa Odaa Bultum akkamitti Alangee (Baallee) Gadaa akka waliif dabarsaa tureefi dabarsaa jiru, qorannoo mata dureen, 'Xiinxala Gogeessa Sirna Gadaa Odaa Bultum jedhu gaggeeffamee akka dhalootaaf dabru gochuuf gaggeesseeti jira. Qorannoo kana keessatti haala qubsuma Ituu, Qalloofi Anniyya, hundeeffama sirna Gadaa Odaa Bultum, haala ittiin bulmaata sirna Gadaa Odaa Bultum, sirna ayyaaneffannaa waggaa sadeeti saddeetiin sirna Gadaa Odaa Bultumitti gaggeeffamuufi bu'aa bahiin sirnaa Gadaa Odaa Bultum xiinxalameeti jira.

1.1. Seenduubee Qorannichaa

Ummanni tokko jiruufi jireenya guyyaa, guyyaa, addunyaa dhugaa keessatti taasisuun kallattiinis ta'ee, alkallattiin fooklooritti dhimma bahuun isaa hin hafu. Fakkeenyaaf

akkataan hawaasni tokko itti waaqeffatu, aadaa, duudhaa, seenaafi safuu isaa eeggatuufi sirnootaafi jilaawwan adda addaa itti gaggeessu, akkasumaas akkaataan aadaa jiruufi jireenya isaa keessatti dhimma itti bahutti tajaajilamu ogummaa fookloorii ni addeessa. Dhimma kanaaf yaadonni xiyyeeffannoon qorannoo aadaan hawaasaa, safuun, duudhaaniifi kan biroo haala kamiin akka eegalan, yoom akka eegalan, eenyuun akka eegalaman, maaliif akka eegalaman eessaa akka maddan, akkamitti akka daddarban; ciminaafi hanqina maalii akka qaban; ilaalcha akkamii akka hawaasni duraan qabuuf, kkf irratti xiyyeeffata ture. Muuxannoofi aadaa hawaasaa tursiisuufi dhaloota dhufuun ga'uunis kaayyoo ol aanaa ture. Ilaalcha yeroo qorannoo sana hawaasni qabuufis jijjiiruun dhimma qorataa keessaa tokko. Hayyooleen fooklooriis, akka faayidaan qabxiilee armaan olitti tuqaman akka salphaatti hinilaalamneefi dagatamuu hinqabnees cimsanii amanu turan.

Hawaaasni tokko jiruufi jireenya isaa keessatti kan itti walbarsiisu, safuu isaa karaa qabsiisu, madda eenyummaafi dhufteesaa ittiin beeksifatu afoola mataa isaa qaba. Fookloorii akkaataa waliigala jireenya; hubannoo, sonaa ilaalchaa, tilmaama, dhageettii miiraafi amantaa dubbatamaa yookaan gochaan dhalootatti lufuufi meeshaa walqunnamtii ogummaan guuteedha (Misgaanuu, 2011:8). Waa'ee waanta darbaniis namatti himuuf seenaa amala namaa kan agarsiisu waan ta'eef xiinsammuu, aadaafi hawaasa waliin waan walqabatuuf xiinhawaasaafi xiinaadaa, ogummaa afaanii hunda barsiisuu danda'a jechuun lafa kaa'a.

Fooklooriin dhaloota darbeefi ammaaf riqicha ta'ee wal-qunnamsiisa. Hambaalee bara duriitti turaniifi jiran dhaloota har'aatti agarsiisuun maalummaa ummatichaa walitti fida. Fooklooriin kan yeroo darbee achi deebinee fiduun iddoo har'a irra jirru akka ilaalluufi isa itti aanu akka raagnu yookaan kalaqnu nama gargaara. Waa'ee afoolaa yemmuu dubbannu waa'ee sirbuu, ragaduu taphachuu qofa osoo hintaane waa'ee jiruufi jireenyaa, ogummaafi duudhaalee hunda haammata. Itti dabalees, gita qabsoo keessatti gahee olaanaa qaba. Qabsoon hawaasa keessatti bifa garaa garaatiin mul'achuu danda'a. Namni

uumamaanuu jireenyaa qabsoo keessa jiraata. Walitti bu'insi firaaf alagaa gidduutti mul'achuu danda'a. Ofiisaa waliinis walitti bu'a. Afoolli namaas ofiisaatii araarsa. Kanaa, afoolli waldhabbi hawaasaa hiikuuf gargaara (Isuma 2011:13).

Oromoon ummata aadaa, duudha, seenaafi eenyummaasaa bifa adda addaatiin ibsatuudha. Keessumaa, aadaa isaa haala bareedaafi hawwataa ta'een karaa adda addaatiin ibsata. Akka Abbaan Gadaa Robalee Abbaa Soorii (2012:2) ibsutti akka waligalaatti, aadaan yaada bal'aa ta'e kan misoomaafi ijaarsa biyyaatiif ta'u of keessatti haammatee kan jiruudha jechuun ibsa. Aadaa Oromoo tarreessuun akka urjii lakkaa'uu ulfaatullee akka fakkeenyaatti aadaa nyaataa, uffannaa, fuudhafi heerumaa, waaqeffannaa, kabaja ayyaanaa, walgargaarsaafi kanneen biroo kaasuun ni danda'ama..

Sabni Oromoo siyaasa ilaalchisee, sirna bulchiinsaafi sirna mana murtii kan ittiin murteeffatu qaba. Durii jalqabee Uumaa isaatti kan amanu sirna amantii, sirna Qaalluus niqaba (Roobalee Abbaa Soorii 2012:1). Kana keessatti kan hubatamuu qabu qaalluun sirna Gadaa Oromoo keessatti ulfoodha, kan waldhabe araarsa, qadhachuufi ummata kan qajeelchu ta'uu isaati.

Alamaayyoo (2007:121) yaaduma kana deeggaruun, sirna Gadaa keessatti shoorri Qaalluun tasgabbiifi waliin jireenya ummatichaaf, akkasumas, ciminaafi jabina sirna Gadaaf gumaachaa ture salphaa miti jechuun ibsa. Waan kana ta'eef walitti bu'insi yoo uumaame namoonni gara araddaa Qaalluu kanatti deemuun yakkaafi badii isaan irratti raawwate himatu. Yoo balleessaa uumanii barbaadamanis akka hin miidhamne garasitti baqatu. Manguddoonni hojii kana hordofaniis namoota gara lamaanuu waamanii dubbisuun rakkina erga ilaalanii booda kan balleessee kiisee akka araarri bu'u godhu. Isuma (2007:229).

Akkuma hawaasa addunyaa kanneen biroo hawwasni Oromoos fookloorii mataa isaa qaba. Ummanni kun hangafa sanyii ummata kuush ta'ee Afrikaa bahaa keessatti baay'inaanii fi bal'inaan biyya Itoophiyatti kan argamu yoo ta'u, dabalataan biyyoota akka

Keenyaa,Somaaliyaa,Jibuutiifi Taanzaaniyaa keessattis kan argaman lakkoofsaan xiqqaa miti.Ummanni kuni bakkuma kamuu jiraatuus, aadaafi duudhaa miidhagaafi walfakkaataa addunyaa kana irratti isa boonsu qaba. Ummanni Oromoo hidda dhalootaa lamatti kan qoodamu yoo tahu,Boorana hangaafi Bareento quxxusuudha.Ummanni Oromoo Harargee hidda dhalootaa Bareentuma jalatti kan ramadamu yemmuu ta'u, Kan argamu Kallattii Baha Oromiyaa irratti. Oromoon Harargee hidda latiinsaa gosoota heddutti akka babal'ate hayyoonni baay'eeniifi maguddoonni ragaa bahu. Oromoon Harargee Godinoota Harargee Bahaafi Harargee Lixaa keessatti faca'ee diinagdee qonnaa, horii horsiisuu,daldalaafi lafa qotuun jiraata.

1.2. Ka'umsa Qorannichaa

Sababni qorataan qorannoo kana akka gaggeessuuf isa kakaase haala gaggeessa ayyaana sirna Gadaa Odaa Bultum kan gogeessoota giddutti gaggeeffamu irratti yeroo ayyaanni gaggeeffamu rakkooleen kanneen akka aadaan duraan ture hafuu, waan ayyaana irratti dhihatan hanga tokko hir'achuufi dabaluu, akkasumaas hawaasni Sirna Gadaa Odaa Bultum jalatti bulaa jiran hanqina maalummaa sirnichaa mul'isuu isaaniifi kkf waan daawwateef rakkoolee kanneen madda eeruufi yaada furmaata barbaaduu (Rakkina adda baafachuu)fi rakkina mul'ateef yaada furmaataa itti laachuufi walitti hidhannaa aadaafi afaanii dhugoomsuun gaaga'amafi maalummaa,faayidaa, yoomessa gaggeessa Ayyaana sirna Gadaa dhaloota haaraa biratti xiinxaluun beeksisuudha. Qorannoon kunis gaaffilee ka'umsa bu'uura qorannoo akka armaan gadiitti dhiheessuu yaala:

- 1.Maalummaa Sirna Gadaafi Gogeessa Sirna Gadaa Oromoo keessaa kan Odaa Bultumitti gaggeeffamu maal fakkaata?
- 2.Gogeessi Sirna Gadaa Odaa Bultum adeemsa akkamiin aangoo gogeessa biraatiif laata?
- 3.Adeemsa Gogeessa sirna Gadaa Odaa Bultum keessatti gaheen Afoolonni qaban maal faadha?

Gogeessi Sirna Gadaa Bareentuma Bahaa biratti jaalalaafi kabaja guddaa qaba. Gogeessi yoomessa garagaraa keessatti ummatichaan kan itti tajaajilamaniidha Yoomessi Gogeessa Sirna Gadaa Odaa Bultum aadaa ummata Oromoo Bareentumaa keessatti akkuma maqaan isaa garagaraa wantoonni gogeessa tokko keessatti raawwatamu garagara, fakkeenyaaf, Gogeessi Horotaa kan itti Oromoon hormaata baay'isu, gogeessa Sabbaaqaa keessatti qabeenyahoratan dachaan itti horan, Badhaadha keessatti qabeenya guddoo horachuun keessatti jireenya gaarii jiraatan, Fadatni qabeenya horatanis ta'ee lafa isaanis kankeessatt baballifatan, Daraaraa kan horteen isaanii keessatti lalisu ykndameen isaanii kan keessatti babal'atuudha.

1.3. Kaayyoowwan Qorannichaa

1.3.1 Kaayyoo Gooroo

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa, “Xiinxala Gogeessa Sirna Gadaa Odaa Bultum” qaacceessuudha.

1.3.2 Kaayyoo Gooree

1. Maalummaa Sirna Gadaafi Gogeessa Sirna Gadaa Oromoo keessaa kan Odaa Bultumitti gaggeeffamu xiinxaluu.
2. Haala gaggeessa Ayyaana Sirna Gadaa Odaa Bultum xiinxaluun beeksisuu
3. Ayyaana Sirna Gadaa Odaa keessatti Afooloota tajaajilan qaacceessuu.

1.4. Barbaachisummaa Qorannichaa

Qorannoon taasifamu tokko faayidaa mataa isaa qaba. Kanumarraa ka'uun qorannoon kuniis qaamolee gama fuula duraatti qorannoo kanaan walfakkatu irratti qorannaa biraa gaggeessuu barbaadaniif iddoo olaanaa qaba. Kunis faayidaa qorannoo kanaa keessaa, tokko ta'uu agarsiisa. Qabxiin lammaffaan bu'aa qorannoo kanaa dhaabbileefi namoota dhunfaan armaan gaditti maqaan isaanii dhahamaniif tajaajiluu akka danda'u ni amanama.

1. Waajjiraalee AadaafiTuriziimii sadarkaa godinaaleefi aanota adda addaa irratti argaman kan waa'ee Gogeessa Sirna Gadaa Oromoon walqabate barruulee adda addaa xiinxaluun dhiyeessuu barbaadaniif ka'umsa ta'uu danda'a.
2. Faayidaawaliigalaa qaamolee odeeffannoo waa'ee Gogeessa Sirna Gadaa Oromoo Odaa Bultum irratti barbaadaniif humna ta'a.
3. Afoola ummata waa'ee Gogeessa Sirna Gadaatiin walqabataniifi daawwattoota iddoo Odaa Bultumiif odeeffannoo ragaan deeggarama dhiyeessuu danda'a.
4. Hawaasa sirna Gadaa Odaa Bultum jalatti bulaniif rakkoolee hanqina hubannoo yeroo ammaa uumamaa jiruuf furmaata kenna.

1.5. Daangaa Qorannichaa

Qorannoon kun mata duree, 'Xiinxala Gogeessa Sirna Gadaa Odaa Bultum,' jedhu qofa irratti kan hojjatameedha. Odaan Bultum Odaalee shanan Oromoo Oromiyaa keessatti argaman keessaa isa tokko yoo ta'u, argamni isaas Godina Harargee Lixaa Aanaa Odaa Bultum keessatti. Gosa Oromoo Bareentumaa keessatti argama. Odaan Bultum Ona Ituu keessatti yoo argamu gosa Oromoo hundumaa kan hammatuudha. Gosti ummata Oromoo kun bara duriirraa kaasee sirna Gadaa tumatee ittiin wal-bulchaafi baalli waliif dabarsaa kan ture Mukaa Odaa jedhamu kan Aanaa Odaa Bultum keessatti argamu kana jalatti. Qorannoon kun sababa adda addaa xiyyeeffannaa keessa galchuun Xiinxala Gogeessa Sirna Gadaa Odaa Bultum qofa irratti akka gaggeeffamu ta'eti jira.

1.6. Hanqina Qorannichaa

Qorannoon kun gogeessa sirna Gadaa Odaa Bultum xiinxaaluu qofa irratti xiyyeeffatu malee gutummaa aadaa ummataa godinaa jiran walitti hinqabatu. Dabalatanis maalummaa sirna Gadaafi Gadaa, hundeeffama Sirna Gadaa Odaa Bultum, sadarkaalee sirna Gadaa Odaa Bultum qofaatu xiinxalame. Kana malees Sadeen Bareentuma Bahaa: Jechuun Ituu, Afran Qalloofi Anniyya qofa irratti xiyyeeffata. Ragaa funaanuu irrattis namoonni gaafatamuu qaban hundi gaafatamuu hindanda'amne akkasumas, namoonni hubannoo

wa'ee sirna Gadaa qaban baay'ee muraasa ta'uun odeffannoo gahaa argachuu irratti qoratcha kan sakaaleedha. Kun immoo hanqina yeroofi hanqina baajataa irraan kan ka'e hanqina qorannoo kanaa ta'ee jira. Kanaaf hanqinni qorannoo kanaa kanneen maqaa dha'aman kunniin akka fakkeenyaatti kan ilaallamaan yoo ta'an kanneen biroos jiraachuu danda'u.

1.7. Haala Naannoo Qorannichaa

GodinniHaraargee Lixaa tooraawwan hawwata turistii Oromiyaa'Tourist Routes' keessaa "Toora hawwata turistii bahaa keessatti kan argamu yoo ta'u daandii turistii Bahaa qorachuun misoomsuufi bu'aa hawaas diinagdeetif oolchuufi sochii Biirtoon Aadaafi Turiziimiifi caasaaleen isaa sadarkaa godinaa hanga aanaatti diriirfaman godhaa jiran hojiin deeggaruu irratti qorannoo gaggeessuuf gareen qorannoofi qo'annoo biyya keessaafi alaa baay'een hirmaachaa turanii jiru.Daandii turistii Bahaa banuuf immoo qabeenya hawwatummaa qaban addaan baasuun misooma irraatti bal'inaan adeemsifamu qorannoon gareewwan kanneenii bu'aa guddaa qaba. Qorannoon isaaniitis Holqoota, Holqa fakkiiwwanii, Bineensoota bosonaa, Bosonaafi Hambaaleeqorannoo seenaa akka irratti xiyyeeffate gaggeffamee tureeti jira.Kanafis bu'aan dinqisisaa, addunyaa ifa ta'uus qalbii qorattootaa hawwatan hedduun galmaa'anii jiru. Qorattoonni kuniis bayyinaan biyya Jaappaan, Ispeen, Xaaliyaa, Faransaayi, Ameerkaa, Jarmanifi Ingiliziidha.Kuufama qabeenya aadaafi turiziimii,hambaalee seenaa hawwataa turistii akaakuu adda addaatiin kan badhaadheedha.Kanneen keessaa muraasni akka itti aanutti dhihaatani jiru.Qorannoo Waajjira Aadaafi Turiziimii Godina Harargee Lixaa (1999:20) A.L.A.

1.7.1. Holqoota Uumamaa

Godinni Harargee Lixaa Holqoota,Barreeffamootaafi Suuraalee dhagaa irraa hedduu qaba achuun beekkama.Holqoota umrii dheeraafi hawwatummaa qabaniin kan beekkamu yoo ta'u qalbii qorattoota biyya keessaafi lammiilee biyya alaa hawwachuudhaan maqaa biroo"Harargeefi gandoota ishee lafa keessaa" jedhu hanga argachuutti ga'uu danda'ee jira.Qorannoofi qo'annoo hambaalee Holqootaa keessaafi meeshaalee dhagaa irraa

hojjataman sakatta'uuf saayintistoonni,qoratoonnii fi ogeeyyoonni lammiilee biyya keessaafi alaa hanga ammaatti adeemsisaniin akka Oromiyaatti holqoota hubatamanii galmaa'an walumatti 238 keessaa harki caalu yookiin holqoonni 200 ta'an Godina Harargee Lixaafi harargee Bahaa keessatti kan galmaa'an yoo ta'u 75 keessaas 73 Godina Harargee Lixaatti akka argaman mirkana'eeti jira.Kanneen ilaalaman akka Harargee Lixaatti hanga ammaatti holqoonni 120 yoo ta'u barreeffamonni dhagaarraa 14 bira gaha maniiti jiru. Holqoonni 27fi barreeffamoonni dhagaairraa 12 qorattoota Biyya alaafi Lam miilee keessaatiin gaggeeffameen mirkanneessa argachuun kan ibsame keessaa isaan gurguddoofi bebbeekkamoon isaan armaan gadiiti.

1.7.1.1.Holqa Dalluu Gaaloo:

Kun aanaa Ancaar Araddaa Biyyoo iddoo Dalluu Gaaloo jedhamutti kan argamu yoo ta'u akka iddoo waaqeeffannaatti tajaajila. Fageenyi isaa magaalaa guddittii godinaa Ciiroo irraa k.m 170 , magaalaa aanichaa Calalaqaa irraa km 35 fagaata.Maqaan Holqa kanaa haala teessuma isaa irraa magga'eef. Haalli teessuma isaa kun Dalluu Gaalaa waan fakkaatuuf maqaa kana moggaasanii ittiin waamu akka manguddoonni naannoo jedhanitti .Holqi kun seena qabeessa hambaa seenaati. Sababiin isaa dur harka namaatiin qotamee kan tolfame waan ta'eefi.

Suuraa Waajjra Aadaafi Turixiimii irraa bara, 2008 fudhatame

1.7.2. Barreeffamootaafi Fakkii Dhagaa irraa umrii dheeraa qaban

Barreeffamaafi fakkiin dhagaa irraa umrii dheeraa qaban qorattoota biyya Ameerikaafi biyya Keenya (BATO) bara 2000tti gaggeeffameen suuraaleen (adurree, arbaa, gaalaa, horii, leencaa, gadamsaa, lukkuu ,re'ee, satawwaaafi urjii) barruuleen adda addaa nama duriitiin dhagaa irratti bocaman baay'inaan barreeffamanii argamu. Barruuleeniifi fakkiileen kun akka tilmaama qorattootaatti umrii waggaa 3000-5000 qaba jedhamee himama. Maddii qorannoo Waajjira Aadaafi Turiziimii Aanaa Habroo 2008).

barreeffama Dhagarra Dhummuugaa Aanaa Habroo

Suuraan Iddoorraa qoratichaan bara 2008 fudhatame

1.7.3. Bosonaafi Bineensota Bosonaa

1.7.3.1. Bosona Dindiin

Gaarreen wal qabattoo jiran keessaa isa tokkoofi Aanaa Ancaar, Araddaa Dindiin keessatti argama. Bosona kana keessatti sanyii mukkeen gosa adda addaa 100 ta'an, keessatti argama. Kana malees mukkeen umriin isaanii waggaa 300-700 ol lakkofsisan kan akka Birbirsaa (Mother tree) jedhamu kan Loohiin (Luukiin) 300 ol tilmaamamu irraa bahuu danda'u, iddoo Adamoon to'annoo seeraa itti gaggeeffamuun umrii waggaa 50 ol lakkoofsisee kan beekkamuudha.

BOSONA DIINDIN AANAA ANCAAR

Suuraa iddoo irraa kan fudhatame bara 2008

1.7.3.2. Bineensoota Bosonaa

Bosona diindiin , bineensoota bosonaa turistoota hawwachuun galii sharafa alaa biyyaaf argamsiisan gosa diigdamii lama (22) ol, akkasumaas gosa shimbirrootaa kudha lama (12) ta'antu keessatti argama. Keessattuu gosa Bineensootaa Bosona kana malee bosona biroo keessatti hinargamne fakkeenyaaf gadamsa baddaatu keessatti argama. gosa bineensootaa 60 ol kan keessatti argamu

1.7.4. Iddoowwan Amantaa

Godina Harargee Lixaa keessatti iddoowwan amantaa umrii dheeraa qaban kan haala jabina qabuun ijaaraman kan keessatti argamuudha. Isaanis

1.7.4.1.Masgiida Hulaa Qunnii

Masgiinni kun Aanaa Gammachiis Magaalaa Qunnii irraa km 7 irratti kan argamuudha. Masgiinni kun umrii 600 ol kan qabu yoo ta'u,masgiidan Magaalaa Hararitti aansee umrii dheeraa kan qabu akka ta'eefi yeroo jalqabaatiif barumsi amantaa kan itti kennamuu jalqabe ta'uu isaa ni himama. Masgiinni kun tulluuwwan bosonaan uwwifaman jiddutti

kan argamu yommuu ta’u Simintoofi nooraa osoo hin fayyadamin dhagaa qofaan kan ijaarameedha. Masgiida kana keessatti kitaabilee amantaa umrii dheeraa qaban kan jiran tahuu isaa beekkamee jira.

Suuraan Iddorraa qoratichaan bara 2008 fudhatame

1.7.4.2. Mataskaana Quddus-Maarqoos:

Iddoo amantaa misiyoonota kaatolikii Aanaa Doobbaa Araddaa Urjii Bariisaa Ganda Caffeetti argama. Iddoon amantaa kuniis kan hundeeffame jaarraa 18ffaa keessa yommuu ta’u iddoowwan amantaa kanneen birootiin wanti adda isaa godhu hundeeffama isaa irraa eegalee hanga ammaatti hojiin kan gaggeeffamuun Afaan Oromoofi Afaan Faransaayitiin ta’uu isaati. Kitaabni faarfannaa walaloofi kanneen biroo kan maxxanfaman barreeffama qubee Laatiniitiin tahee Afaan Oromootiin tahuu isaati. Kitaabni kuufama Mammaaksa Afaan Oromoo fuula 544 qabu argamuun; iddoo amantichaatti jaarraa 18ffaa irraa eegalee yeroo Afaan Oromoo hin dubbatamne, hin baratamne, dhoksaadhaan /Iccitiidhaan/ barumsi Afaan Oromoo achitti baratamaa kan ture tahuun hundaa ol adda isa godha. Ragooleefi dookumantoota achitti argaman keessaa kitaaba “Leelloo Afaan Oromoo” jedhu kan fuula 140 qabu, kitaaba “Sagada ganamaafi galgalaa” kan fuula 135 qabu, kitaaba “gurraa miti Qalbii malee” jedhu Wangeela Gooftaa Iyyasuus Kiristoos” fi “Mammaaksa Oromoo” jedhu

fuula 544 hiika Afaan Oromoofi Afaan Ingiliziitiin barreeffamee kan qabuufi kitaaba“ Ragaa Mootummaa Waaqaa”kanneen jedhamaniidha.

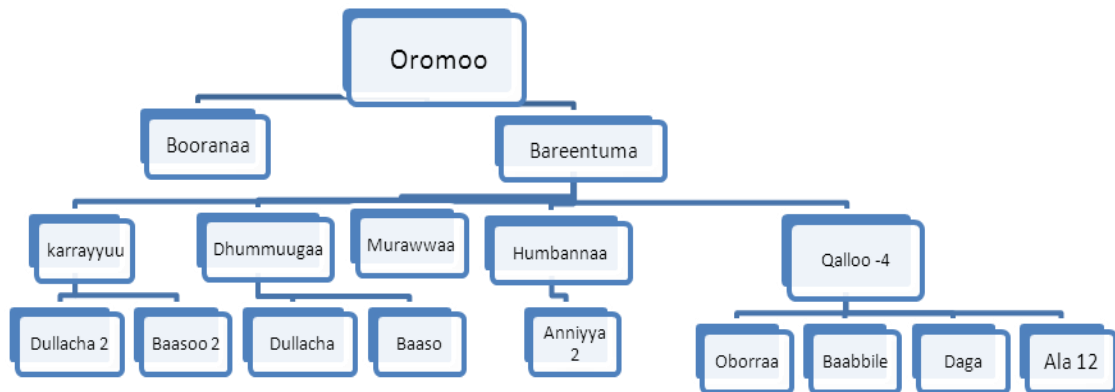

Suuraa Iddoo irraa qoratichaan fudhatame 2008

1.8.Ummata Oromoo

Umanni Oromoo hundee hidda dhalootaa gosoota irratti hundaayee koonfedereeshinii Bariifi Boorooti ta’uusaa ibsa. Itti dabaluun Bariifi Booronni (Booranaafi Bareentuun) koonfedereeshinoota gurguguddoomataa isaaniitti, qoqqoodamu. Koonfedereeshinin Booroo federeeshinoota gosoota gurguddoo ummata Oromoo, Booranaa, maccaa, Tuulamaafi Gujii hammata; koonfedereeshiiniin Bari (Bareentumaa) federeeshinoota gosoota Oromoo gurguddoo Ituu (Murawwaa), Qallo (Afran Qalloo), Anniyya (Humbannaa), Dhummuugaa (Arsii) fi karrayyuun hammata. Dhummuugaan hangafa yoo ya’u Qallo immoo quxxusuu akka ta’e manguddoonni nihiimu. Odeeffannoon irra caalaan yaada kana yoo mirkaneessullee warri muraasni Karrayyuutu hangafa jedhus jiru.

Haaluma kanaan ummanni Oromoo hormaata shanee isaa irraa kan ka’e caaseffama gosoota sadarkaalee adda addaa uummatee naannoolee biyya isaa keessa faca’ee jiraataa ture. Bakka jiraatuttiis amantii waaqa tokkicha dhugoomsuun heeraafi seerri ittiin bulee walbulchu bu’uura Dimokiraasii ammayyaa kan ta’e Sirna bulchiinsa Gadaati.

Caasaa hidda Latiinsa shanan Bareentumaa

Gosoota gurguddoo shanan Bareentumaa keessaa Harargeen gosa gurguddoo sadii(3)qaba. Isaanis Marawwaa (Ituu), Humbannaa (Anniyyaa)fi Qalloo (Afran Qalloodha).

Gara damee Bareentumaatti yoo dhufnu garaagarummaa guddaan barreessitoota seenaafi manguddoota jiddutti ni mul'ata.(Seenaa Oromoo hanga jaarraa 16ffaa 2006:245)mangud dootafi barreessitoota waabeeffachuun akka armaan gadiitti kaa'eeti jira:

- i. Manguddooleen ilamaan shan akka qabu ibsan: Karrayyuu, Dhummuugaa, Murawwaa, Humban naafi Qallo jedhu. Lakkoofsa isaanii manguddoonni shan ta'uu akkanatti ibsu:“ Heera shanan Bareentoo Mana Odaa Bultum namni nama ajjeese Gumaan isaa dhibba ykn“Bareentuma Shanan fardi gamaa gale nama nyaata” jetti Oromoon.
- ii. laqaa Atsimeen ijoollee jaha qaba jedha. Isaanis Liiban, Wallo, Jiille, Abboo, Lubaafi Balla'e jedhaman. Haa ta'uu malee kan inni himuufi manguddoonni hidda ofii himatan gonkumaa walitti hin dhufu. Isaan kunis gosoota Walloo kibbaafi Shawaa kaabaatti kan argaman malee kan Bareentuma maraatii miti.
- iii. Abbaan Baahiree ammo ilmaan jaha qaba jedha. Akka isaatti ijoolleen Bareentumaa: Karrayyu, Murawwaa, Ituu, Warantisha (Warra Nashaa), Akkichuufi Humbannaa.

1.9.Daangalee Lafa Bareentuma Bahaa

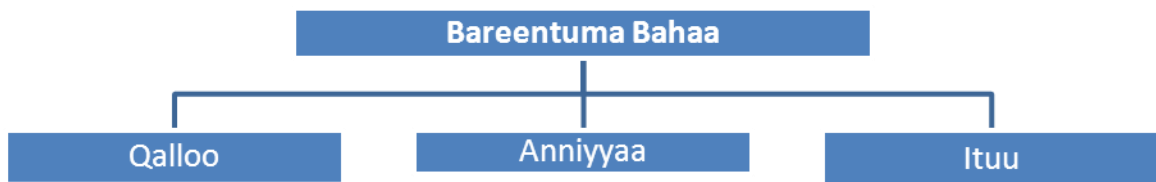
Haalli addaan qoodinsa daangaa lafaa kunis kan daanga'ee Odaa bultum jalatti. Akkaataan addaan qoodamiinsa daangaa ilmaan Shanan Bareentumaa jidduutti gaggeeffame akkataa raagaatiin ture; akka manguddiinni jedhanitti. Akka raaga kanattis lafa yeroo jalqabaatiif kormi isaanii itti baroode tan yeroo ammaa Magaalaa Baroodaa jedhamtee waamamaa jirtu tana akka daangaa Oromoota Afran QollootiifiItuu akka taatu murteesan. Akka murtee kanatti ilmaan Qalloo Baroodaa irraa gaddeebisee hanga daangaa Ijabuutiittiifi Somaaliyaatti akka fudhatan godhan.

Akkasumaas Baroodaa bakka Caffee Quraa jedhamtu daangaa Ituutiifi Afran Qalloo akka taatu godhanii,“isiin armaan achi qabadhaa asiinis hanga waabeefi shanan gahutti, asirraa kaasee hanga Raammis gahutti”jedhanii murteesan akka abbootiin gadaa jedhanitti. Ituu is on isiidhaa Baroodaa irraa oldeebiftee hanga daangaa Arsii bakka Jabalanuur jedhamtutti, darbees hanga daangaa Raamisitti akka fudhattuufi Arsiinis daangaa gaara Jabalanuur irraa oldeebitee akka daangeffattu godhanii murteeffatan. Achumaan killa Odaa Bultum jalatti qalanii nyaatanii dhuganii wal eebbisanii akka ayyaanaaf Sirna Gadaa Odaa Bultum jalatti waggaa saddeet saddeetiin walitti deebi'anii kabajatan murteeffatan. Achumaan Waajjira torba(7) bakka adda addatti akka banamu godhanii gargar ka'an.

Waajjiroonni kunneenis tokko Caffee Suukii bakka jedhamtu tan yeroo ammaa Aanaa Ciroo keessatti argamtutti banamte; lammaffaan Qunneetti banamte; bakka yeroo ammaa Magaalaa Aanaa Gammachiis taateetti; sadaffaan bakka Garbii jedhamtu bakka galmi Awsa'id argamu, Galamsootti, ijaramte; Afraffaan bakka Gubbaa Guutuu jedhamtu Aanaa Odaa Bultum keessatti 5ffaan bakka Dhintuu jedhamtu tan yeroo ammaa Aanaa Burqaa dhintuu jedhamtutti,6ffaan Aanaa Doobbaafi 7ffaan Aanaa Mi'eessoo jedhamutti akka banamu taasifamee ture.

Sababni Waajjiroonni torban kun banameef yeroo Ayyaana Sirna Gadaa Odaa Bultum kabajuuf Ummanni Oromoo guutuu Oromiyaa irraa dhufu hundi osoo Odaa Bultum jala hingenye dura jala bultii ayyaanichaatiif namuu Waajjira kallattii isaa jiru kana dhufee achitti waleegge achi bulanii bakka takka hiriiraan ayyaanaaf Odaa Bultum jala dhufan. Akkasumaas yeroo Ayyaana Sirna Gadaa Odaa Bultum kana xumuran boodas namuu deebi'ee Waajjira kallattii isaa jiru kanatti walgahee wajjiin nyaatanii dhuganii, 'Rabbiin waggaa saddeet saddeetiin nuhaa gahu' waliin jechaa gara irraadhufetti akka deebi'a ture manguddoonni ni himu.

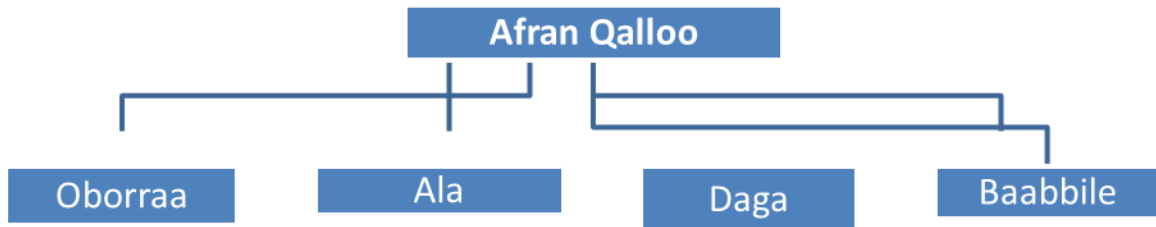
1.10. Qubsumaafi Ona Bareentuma Sadeen Bahaa

Caasaa hidda Latiinsa Sadeen Bareentuma Bahaa

1.10.1. Qubsuma Afran Qalloofi Ona isaanii

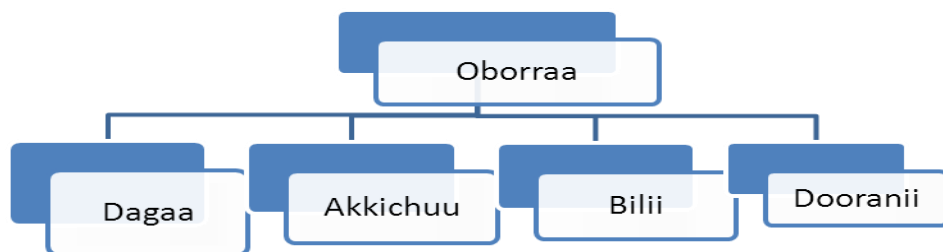
Damee Bareetumaa keessaa quxxusuu kan ta'e Qalloon manguddoota hedduun yoo seeneffamuwarri barreeffamaan kaayan tokko tokkoofi manguddoonni muraasni Qalloon kan Humbannati jedhu; garuu manguddonni Harargee irra caalaan Qallon kan Barentooti jedhan malee kan Humbannaati hin jedhan. Ilmaan Qalloo irratti darbee darbee malee garagarummaan manguddoo jiddutti hin mul'atu. Ilmaan Qalloo afur. Isaaniis Oborraa, Baabbile, Dagaafi Alaa dha. Ilmaan Qalloo keessaa hangafni Oborraa yoo ta'u quxxusuun Alaadha jedhama.

Caasaa Hidda Latiinsa Afran Qalloo

1.10.1.1.Oborraa:

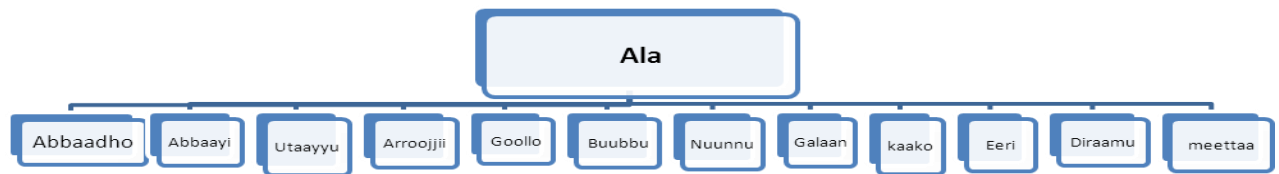
IlmaanOborraa afur yoo ta’an: Daga, akkichuu, Biliifi Dooranii.Ilmaan Oborraa sadii warri jedhaniis jiru. Akkichuun isa Ogaadeen keessaa ilaalchisee ilma eenyuu akka ta’e yaad lamaatu jira.irra caalaan isaanii akka ilma Bareentumaa ta’e, yeroo booda gara Somaaleetti godaanee gale. Gali jennaan galuu didee booda abaaramee Bareentumaa keessaa bahe jedhu. Oborraan dachiin irratti qubatan gama Bahaatiin hanga Magaalaa Dadar,gara lixaatiin hanga laga Burqaa yoo ta’u baha Magaalaa Calanqoo irraa gara Kabaatiin hanga Kaaba Erer Gootaafi daangaa Affaar gara Kibbaatiin Magaalaa Dadar irraa gara kibbaan hanga sulula Raammisitti qubatanii jiraatu akka manguddoonni seenaa jedhanitti. Ittio dabalees Seenaan Oromoo Hanga Jaarraa 16ffa jedhu kitaabolee adda addaa waabeeffachuun “The Oborra Oromo are the major ethtnic group of the eastern chercher. The Oborra are beyond west as far as Burka ,east to Chelenqo, north to the village of Erer Gota at the eastern edge of Afar and south of Dadar” jechuun yaada manguddootaa deeggara.

Caasaa Hidda Latiinsa Oborraa

1.10.1.2.Ala:

Ilmaan Alaa 12 yoo ta’u, isaaniis Abbaadho 3, Abbaayi 4, Utayyu 4, Arroojii 7, Goollo 3, Buubbu 3, Nuunnu 4, Galaan 3, Kaako 4, Ere3 , Diraamuu 8 fi Meettaa Ala gaara Mul’ataa keessa akkasumaas aanaalee Meettaa, Qarsaa, Haroo Maayaafi Fadis keessatti heddumminaan qubatanii jiraatu. Kana malees naannoo Magaalaa Dirree Dawaatti argamu. Ala gara kibbaatiin Anniyyaan gara Kaabaatiin Issaadhaan daangeeffama. Gara biraatiin qubannaan Alaa Afran Qalloon marfamee jira akka manguddoon naannoo sana jiraatan himanitti. Seenaan Oramoo Hanga jaaraa 16ffaa (1998:264) barruu adda addaa waabeffachuun dabalataan gosti Oromoo Alaa Carcar keessa, gaara Mul’ataa dabalatee naannoo Harar irraa Lixatti argamu. Daangaa isaaniin gama Lixaatti hanga Calanqoottiifi oliin hanga Laga Raammisitti adeema. Gara biraatiin, “Ala settlement predominate as far as village of Kombolcha, the city of Harar, the upper Valley of the Erer and south of Harar to the northern boundary Aannia” jechuun lafa kaaya.

Caasaa hidda latiinsa Alaa

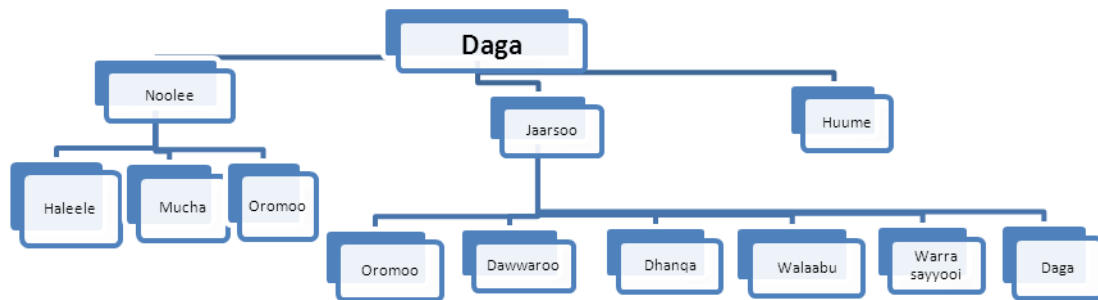
1.10.1.3.Daga:

Dagaan gosoota Afran Qalloo keessaa tokko yoo ta’u, gosoota xixiqqaa sadii of keessaa qaba. Akkaataan qubsuma isaaniis kanarmaan gadiikana fakkaata:

i.Noolee:Nooleen ilmaan sadii dhale. Isaaniis Haleele, Muchaafi Oromoo yoo tahu kan qubatee jiraachaa jiru, aanaalee Kombolchaa keessa. Nooleen kan argamu kaaba magaalaa Hararii irraa hanga gammoojjii Affaaritti. Ilmaan Dagaa sadeen kana keessaa Nooleen gara Lixaatiin Alaan, gara Bahaatiin Jaarsoodhaan marfamee jira.

ii.Jaarsoo: Jaarsoon ilmaan jaha dhale. Isaaniis Oromoo, Dawwaroo, Dhanqa, Walaabu ,Warra Sayyoofti Dagaadha. Jaarsoon lafti irra qubate Lixaan Nooleen ,Kibbaan Huumeen ,Bahaafi Kaabaan Soomaaleen daangeeffama. Duratti Ejersa Gooroo irraa hanga Diida Waaleetti teessoo Jaarsoo ture. Yeroo ammaa garuu Jaarsoon Aanaa Jaarsoo keessa kan qubatee jiruufi Aanaa Gursum keessattis qubatee jiraachaa jira akka jiraattoonni naannoo sanaa kan seenaa beekan jedhanitti.

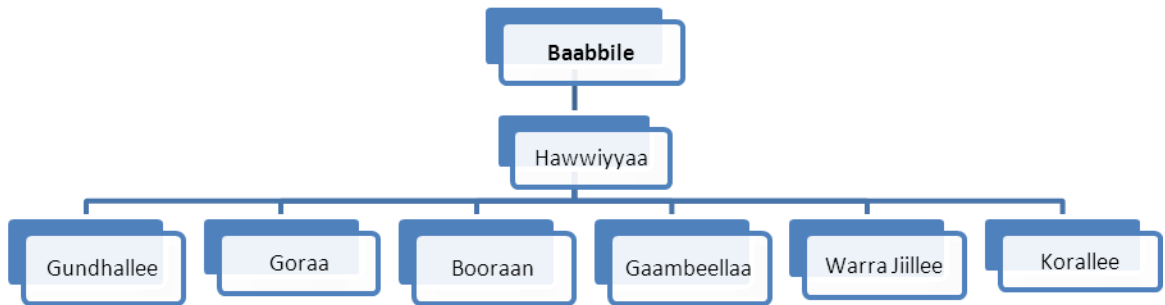
iii.Warra Huumee: Onni Huumee Aanaa Gursum yoo ta’u dur akka odeeffannoo manguddootatati hanga dhagaa Haburiifi Tulluu Guuleeditti qubatanii turan jedhama. Heemeen gara kaabaatiin Jaarsoon gara bahaatiin Suumaaleen gara Lixaatiin Nooleen gara kibbaatiin Baabbileen dangeeffamtee argamti.

Caasaa hidda latiinsa Dagaa

1.10.1.4.Baabbile:

Baabbile Bareentoo ilma tokko dhale; innis Hawwiyyaa kan jedhamu yoo ta’u, Hawwiyyaan immoo ilmaan jaha (6) dhale isaanis Gundhallee, Goraa, Booraan, Gaambellaa, Warra Jiilleefi Koralleedha.

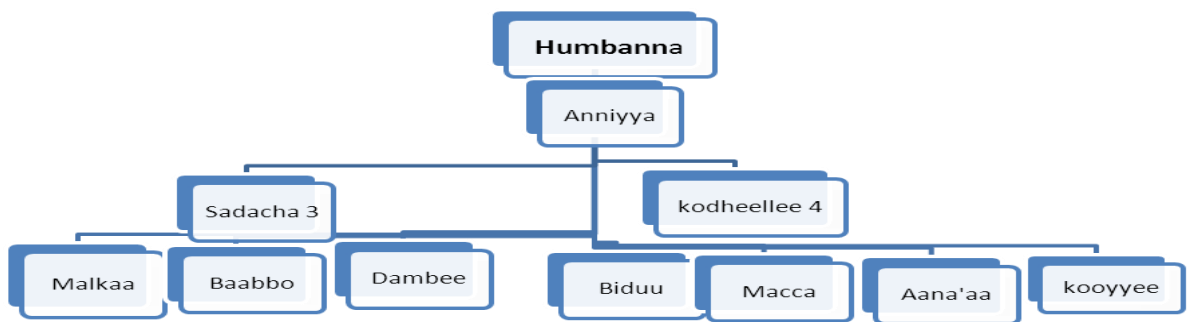

Caasaa Hidda Latiinsa Baabbilee

1.10.2. Qubsuma Humbannaa ykn Anniyyaafi Ona Isaanii

Oromoon Anniyyaa gosoota Harargee keessatti argaman keessaa isa tokko. “The Ania Oromo live in the southern Gara Muleta region (that) extends west to the Ramis and east a short distance beyond water Gobelle” Seena Oromoo Hanga Jaarraa 16ffa (1998: 263) haala qubannaa gosa Oromoo Anniyyaa kibbaan Gaara Mul’ataa keessa karaa dhihaatiin hanga Laga Raammisittifi Bahaan hana Watar Gobeelleetti kan jiraataa jiruudha.

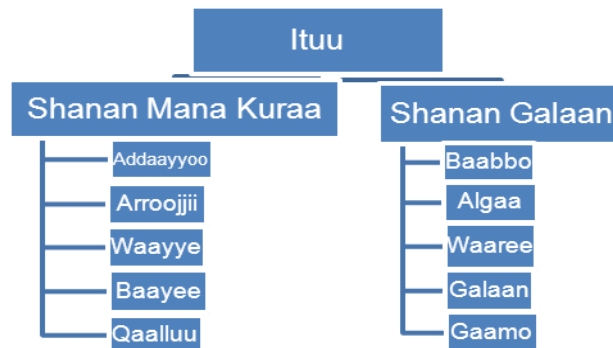
Onni Anniyyaa Gaara Mul’ataa haata’uu malee kan isaan bal’inaan jiraatan naannoo gammoojjii Gaara Mul’ataa ta’uu isaa jiraattoonni naannoo ni addeessu. Kana malees Aanaa Bookee irraa hanga Magaalaa Mulluutti akka qubatan ni dubbatama.

Caasaa Hiddaa Latiinsa Anniyyaa

1.10.3.Qubsuma (Murawwaa) Ituutiifi Ona isaanii

Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyatti, Bulchiinsa Godina Harargee Lixaa jedhamtee yeroo ammaa waamamaa kan jirtu tun Ona Ituu jedhamtee waamamti. Ummata Oromoo Afran qalloo keessa gosti tokko tokko keessa faca'anii haa jiraatanii malee, Harargeen Lixaa guututti lafa Ituu ykn ona Ituu jedhamtee waamama turte; waamamaas jirti. Abbaan Ituu Murawwaa yoo ta'u Ituu qofa dhale; Ituun immoo ilmaan kudhan dhale. Gosti kurnanuu akkuma walitti aananiin Godina Harargee Lixaa kana addaan qooddatanii jiraachaa turan; jiraachas jiran akka manguddoonni seenaa umrii dheeraa qaban ibsanitti. Ilmaan Ituu lafa tana addaan qooddatanii jiraachuu kan jalqaban bara durii gaafa Harargee Lixaa qubatan irraa jalqabeeti. Ilmaan Ituu kuniis bakka lamatti qoodamu; isaanis shanan Kuraa ykn shanan mana Ituufi Shanan Galaan jedhamanii waamamu. Shanan Galaan kan jedhaman Baabbo, Algaa, Waare, Galaaniifi Gaamo yoo ta'u, shanan mana Ituu kan jedhaman Addaayyoo, Arroojii, waaayyee, Baay eefi Qaalluu jedhamu.

Caasaa Hidda Latiinsa Ituu

Gosa Ituu ilaachisee manguddoota gidduu mormiitu jira. Manguddoonni tokko tokko gosti Ituu sagali isaanii Afran mana kuraafi Shanan Galaan jedhu; Manguddoonni biroo gosti Ituu sagal osoohin ta'in kudhani: Shanan mana kuraafi shanan Galaani jedhu. Kana ilaalchisee Abboottiin Gadaa Odaa Bultunfi Manguddoonni seenaa beekan yaada lamaan kana walitti yoo araarsan: Namoonni tokko tokko gosa Ituu keessaa Qaalluu baasuun gosa

Ituu sagal taasisan; haata'uu malee Qaalluun gosa Ituu ilma kuraa waan ta'eef kura afur osoo hin ta'in shani jedhu. Kanaaf Ituun shanan kuraafi shanan mana Baabbo akka ta'e dubbatu. Akka yaada abbootii gadaafi manguddootaatti Ituun sagal osoo hin ta'in kudhan akka ta'edha kan dubbatan.

Akka manguddoonni himanitti Gosti Ituu kurnaan akka armaan gadii kanatti Harargee Lixaa addaan hiratanii qubatanii jiran. Aanaa Xuullo sadeen Algaatiif kennanii onaa Algaa jedhamtee waamamti. Waaccuu guddoo irraa kaasee Aanaa Doobbaa jedhamtee tan waamama jirtu keessa Gaadullaaf kennamte. Waaccuurraa kaasee hanga Aanaa Gammachiisiifi hanga Kaarra Kaarra Qurquraatti Baabboof kennan. Miidhagduu irraa jalqabee hanga Raammisitti Galaaniif kennaan. Daaroo Labuurraa eegalee hanga Kaarra Qurquratti Addaayyoof keennan. Kaarra Qurquraa irraa egalee hanga gaara Huqqaa gahuutti, achii kaasee hanga Awaashiitti waayyeef kennan. Achirraa as deebi'ee kaarr Galamsoo irraaachi garagalee laga Hardiimii hanga Bordoddetti Arroojiif kennaan; achirraa as garagalchanii Aanaa Mi'eessoo jedhamtee yeroo ammaa tana waamama tan jirtuu hanga Asabootitti Gaamoof kennani, Diida Millee kan jedhaan Gaamoof kennan. Galamsoo irraa hanga Gubbaa Qoricha gahuutti Qaalluu qubsiisanii mana Qaalluu hoodaa godhan. Bookee, Haroo Carcar gubbaa guutumatti hanga naannoo Xuuxxisitti Baayyeef kennanii, haala kanaan Ona Ituu hundeessanii jiraachuu jalqaban jedhanii jiran manguddoonni.

Akka manguddoonniifi barreessitoonni seenaa tokko tokko dubbatanitti Ituu dabalatee Ilmaan Bareentoo teessumni isaanii Mormor ykn kan yeroo ammaa laga Abbayyaa jedhamee waamamaa jiru kana qarqara akka tahe nidubbatan. Shanani Bareentoo: Ituu, Qallo, Anniyya, Arsiifi karrayyuun teessuma isaanii kan durii gadhiisanii lafa yeroo ammaa irraa jiraachaa jiran kana irra qubatanii akka jiraachuu jalqaban dubbatan. Ilmaan shanan Bareentoo kuniis lafa bal'oo looniifi jireenya isaanitif mijjooyitu filatanii jiraachuu waan barbaadan Mormor gadhiisanii deeman. Akka manguddoonni jedhanitti mormor iddoo teessuma Qaalluu akka turees nidubbatu .

Ilmaan horteen shanan Bareentoo kunneen osoo Mormor, dhiisanii hin deemin dura akka Qaalluun isaanii raagee isaan eebbisee isaan qajeelchuuf gaafatan. Qaalluunis akkana jedhee deebiseef “Ani nama dhufu qubsiisuu malee nama godaanuuf hin heeyyamu” jedheen. Isaanis Aaraniideebi’an. Haati manaa Qaallichaatis Ilmaan Bareentumaa kana aaruu isaanii agartee, “Maaltaatan?” jetteen. Isaanis akkana jechuun deebisanif, “Qaalluun Mormor gama ceenaa nuu raagi; nu eebbisi” jennaan nama dhufu malee nama godaanuuf hin heeyyamu nuun jedhe” jedhanin. Akka manguddoonni jedhanitti lagni Mormor Jawwee, Buutiifi Bofa tahuun waan yaa’eef gama cehuun hin danda’amu ture. Haati mana Qaalluus galgala yeroo isheen gaffii gaafattu mana jala dhaabbatanii mala akka gama itti cehan dhaggeeffatan ajajje. Isheenis galgala, ‘Ilmaan Bareentoo kun akkamitti i Mormor cehuu danda’an?’ jettee Qaalluu gaafatte.

Qaalluunis akkana jedheen, “Intala Baabboo ulee harka kaayanii, “Intala Anniyyaa itti aansanii, ulee saniin laga san yoo dhawan lagni bakka lamatti adda ori’a; akkasitti bahuu nidanda’an” jedheen.

Yeroo Qaalluufi haati mana isaa gaafiifi deebii taasisan ilmaan shanan Bareentoo kuniis mana jala taa’anii dhaggeeffataa waan turaniif, akkuma Qaalluun jedhetti intala Baabboo ulee harka kaayanii, tan Anniyya itti ansanii hiriruudhaan Mormoor gamana as cehan. Haatahuu malee naachaafi Jawween nama hedduu isaan irraa nyaatee ture. Isaaniis namoota irraa nyaadhametti aaranii, “nuutu heeyyamaafi eebba Qaalluu malee deeme” jedhanii gamatti achi deebi’an. Yeroo achi deebi’an Qaalluudhaan; “nuti Mormor gama ceene turre garuu naacha, Jawweefi Bofni nama hedduu nurraa nyaate” jedhanin. Qaalluunis jalaqaba akkamitti baatan jedheen; isaanis adeemsa duraan dhagahan san sirrumatti ittihiman. Qaalluunis haati mana isaa akka ittihimte shakkee aare, “Haati mana kee nutti hin himne, yeroo ati haadha manaa keetitti himtu mana jalaturre” jedhaniin. Qaalluunis aaree, “Deemaa narraa haadha mana kiyya wajjiin walnushakkisiifta nii, shakkiin isin jidduu hin dhabamin” jedhee abaareen booda garuu, “Deemaa duuti isin irraa haaxiqqaattuu, tokkotti isin irraa haadeebituu” jedheenii gaggeesse jedhama. Isaanis

akkana jedhanin, “Bakka yaanutti Jinnii sodaannaa Qaalluu nuwajjiin ergi” jedhaniin; “Deemaa oggaa bakka Odaa tokko jala geessan Qaalluun isinitti dhufaa dutinis isinirraa haftii” jedheenii isaanis Mormor gad dhiisanii deeman. Akka manguddoonni jedhanitti Mormorii ka’anii hanga Odaa Bultum jala gahanitti namni irraa du’aa akka ture ni dubbatu.

Ilmaan Horteen shanan Bareentoo kun Murawwaa Abbaa Ituu,Dhummuugaa Abbaa Arsii, Qallo abbaa, Afran Qalloo, Anniyyaafi Karraayyu hundinuu waliin imalaa turan. Erga amna dheeraafiji’a dheeraa deemaa turan booda gargar qoodaman. Arsiin Birbirsaa Hooqqatti, Karrayyuu naannoo Fantaalletti jalaa hafan.Murawwaan Abbaan Ituu, Ilmaan Qalloomti Anniyya waliin ta’uun hanga Ijabuutii gahanitti waliin deemaa akka turan dubbatu.Erga Ijabuutii ganan booda duuba deebi’anii bakka yeroo ammaa Odaa Bultum jedhamtee waamamtu tana qubatan. Akka manguddoonn ja’anitti amna dheeraa deemaa turan kana rakkoon adda addaa isaan irra gahaa akka ture dubbatu. Bakka bulanitti namni irraa du’aa ture; Aannan hin ititu; Goromsi rimaya hin fuudhu; haati manaa isaanitis garatti ilmoo hinqabatu; kormi dibootaas hinbaroodu, wadalli Harreetis hin iyyu ture. Rakkoo kanaa wajjiin osoo godaanaa jiranii, Anniyya oggaa Machallaa gahe Qobbotti gaara Mul’ataa achi laalee,“gaara kana irra loon tiikfadha” jedhee jalaa maquun achitti hafe. Ilmaan Qalloomtiifi Ituu osoo deemanii magaalaa ‘Baroodaa’ jedhamtee waamamaa jirtu, Godina Harargee Bahaa keessatti argamtu yeroo gahan kormi isaanii kan duraan barooduudide barooduu jalqabe.Magaalaan tunis achirraa moggaafantee‘Baroodaa’jedha mtee waamamuuakka jalqabde manguddoon niibsaniiti jiran.Ituufi ilmaan Qalloo deemsa isaanii ittifufanii lafa yeroo ammaa Godina Harargee Lixaa jedhamtee wamamtu dhufanii naannoo Odaa Bultum qubatan.Yeroo as qubatan garee lamatti walqoodanii akka qubatan nidubbatan. Manguddoonni akka jedhanitti gareen takka Odaa Bultum jala, gareen biraa Garbii Guraa jala qubatanii taa’an.

Hundinuu barii bakkuma qubatee bulee ka’uun ganama akkuma barame amna isaanii keessatti namni irraa du’aa ture waan ta’eef ; harra hoo eenyu akka du’e laalanii kan du’e

jiraachuu dhabuu mirkaneeffatan. Achumaan arraa namni irraa du'uu dhabuu erga mirkaneeffatan booda garee bakka biraa bulte bira dhaqanii, “nuti nagahaan bullee isin hoo?” jedhanii gaafatan. Gareen taanisnamni isaan irraa du'uu dhabuu erga mirkaneeffatan booda, “Ee! Nagahaan bullee bultanii?” jedhanii deebisaniif. Bullee bulteen achirra akka eegalte manguddoonni ni dubbatan. Yeroo kana akkanajechuun mirrigan: Najjaasha Umar odeeffannoo gaafa 10/4/208 qorataaf kenneen akkana jechuun mirriga:

*Afuriin Odaa bulee
Shaniin Garbii(Darrabbaa) bulee---
Darrabbaa Guyyaa heeraa Hayyuun hasaasaa bulee
Hayyuun hin hasaasuu maaliif hasaasaa buleee.*

Qaalluun duraan wa'ada galeef afran Odaa buletti makamuun shan ta'anii turan. Qaalluun bakkaisaan bulanii, “ka'aa bakka deemtaniif hin geenyee” jedhee fuudhee deemeen. Akka raaga isaanitti Odaa Bultum jala nagayaan haa bulanii malee wantoonni hundi isaaniiif hinguutamne. Achiika'anii lafa yeroo ammaa ‘ Caffee aannanii’ jedhamte waamamtu dhufan. Achi bulanii loon isaanii kan duraan Aannaan hin qabne caffee tana nyaatee aannan qofa tahe. Aannan isaan irraa yaa'ee akka fixeensaatti caffee tana irraa addaatu argan walagarsiisanii gammadanii, “Caffee tana CaffeeAannanii nuu jedhan” jedhanii gaafas moggaasaan. Ammaas achirraa ka'anii bakka yeroo ammaagalma Awsa'id jedhamtu, Galma Qaalluuti turte. Awsa'id bira bulan; yeroo kanaas goramsi isaanii kan duraan gaana hin kaafne gaana kaasee rimaya fuudhe. Intalti halkan kana irra bu'eefis ni ulfoofti ture. Aannan duraan itituu didees halkan kana itite. Ammaas Achii ka'anii deemanii bakka Gubbaa guutuu jedhamtu dhufanii Aannaan ititee duuyida dubartii gubbatti raafamee kan duraan dhadhaa hin baafne dhadhaa baheefi bakka Gubbaa guutuu jedhamtu yeroo dhufan. Gubbaa Guutuutti, “amma nuu guutamte” jedhanii killa Afur qalan. Gubbaa Guutuu jechuunis gaafas akka moggaafamte manguddoon ni dubbatu. Achii ka'anii killa Hadallaa oolchanii guyyaa sadii Qalanii Hadallaa bayaniiti Baaduu isaanii fudhatanii laga Baaduu jedhamtee waamamaa kan jirtu dhufan. Jalqaba yeroo as dhufan Qaalluun akka naanniga qotan ajaje. Naannigni

qotamees lama ture xiqqoofi guddaa dha. Naanniga qotame kanatti Baaduu akka itti naqan ajaje.

Baaduu Naannigatti naqamte tana ijoolleenis hiriiran naanniga xiqqaa keessaa akka dhugan ajaje. Namoonni gurguddaanis naanniga guddaa keessaa akka dhugan ajajee. Kayyoon isaatis ummanni Oromoo akkuma wajjiin dhuganiin tokko akka tahuufi akka waljaalatan godhuu ture. Kanatti aansee naanniga kana akka jala uran taasisee. Baaduun naanniga san keessaa yaate biyyeefi bishaan naannoo san jiran halluufi dhandhama jijjirte. Akka manguddoon jettetti raagaaf loon isaanii qumbii dhuubanii dibuudhaan akka isaan walhin tuqne hiriiraan bishaan san akka dhugu godhan. Ulaan'ulti loon keessa jirtu yeroo dhufee bishaan san dhuge keessaa baati jedhama. Tan bishaan san keessa jirtuus loon isaanii hin seentu jedhama. Guyyaa san irraa kaasee bishaaniifi biyyeen naannoo sanii akka nyaata loonitti fayyadee. Nannoo saniis, 'Hara Baaduu' jedhanii moggaasanii hanga ammatti ittiin yaamamaa jirti. Akka manguddoonni jedhanitti:

Osoo Ummanni Oromoo Ituu nannoo tana hin qubatin dura Jinnoonni nannoo kana irraa jiraataa turan. Jinnoonni kun akka ummata kana hin xuqne irraa raagee jinnoota kanaaf korma Gurracha qaleefii jinnoonni kunis dhiiga korma kanaa dhuganii osoo ummata irraan rakkoo hin geessisin jiraataa turan. Qaalluun ummanni kun akka killa qopheessu ajajee killa kanaafi ummata fuudhee naannoo Siidaa Dandee jedhamtu tan yeroo ammaa gama baha Odaa Bultumitti geessee dhagaa kana dhadhaa muudee killa qalaanii nyaatanii dhuganii, "Siidaa Dandee" tahaa jedheebbise. Guyyaa san irraa eegalee yeroo ayyaana Sirna Gadaa Odaa Bultum kabajan hunda naannoo tana dhaqanii addi teessan akka Siidaa Dandee haatatuu, diinni isin hindanda'in jedhanii wal eebbisan.

Jechuun A/Gadaa Mahaammad Ahamed Bookee(11/3 2008), Shaamil Ammadoo (15/5/2008) ragaa bahu.

Akka yaada kana irraa hubatamutti Qaalluun yeroo ummanni Oromoo naannoo Odaa Bultum qubate sanatti rakkinaafi bal'ina isaaniif raagaa akka ture, akkasumaas taaftaa adda addaa haala jireenya isaanii keessatti akka malaafii tureetu hubatama.

BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU

Boqonnaa kana keessatti kitaabileefi qorannoowwan fooklooriifi gosoota isaa keessaa Xiinxala Gogeessa Sirna Gadaa Odaa Bultumiin walqabatan sakatta'uun ibsa kennun danda'ameera. Hojiileen gurguddoon boqonnaa kana keessatti ibsamanis kitaabilee mata duree qorannoo walfakkaataniifi itti dhiyaatan dursi kennuufin qorannichaaf tumsa laachuudha. Inni lammataa qorannoo kana dura dhimma kanaan walqabatuun hojjatame sakatta'uudhaan deeggarsa mata duree qorannichaa taasisuun cimsuun danda'ameera. Kan biraa dookumantiiwwan adda addaa kan gogeessa Sirna Gadaa Odaa Bultum waliin walqabatan sakatta'uun danda'ameeti jira.

2.1. Maalummaa Fookloorii

Qorannoon Fookloorii jaarraa 19ffaa keessaa akka eegalame himama. Kuniis bara 1846 jecha 'Folk' jedhu yeroo jalqaatiif kan itti fayyadame fooklooristii biyya Ingilizii kan William Johan Toms jedhamuudha. Hiika Fookloorii ilaalchisee garuu, hayyoota dirree qorannoo kanarra jiran hunda kan amansiisuufi tokko taasisu hinmul'atu kanarraa ka'uun, qorattoonni dirree kanaa hiika fookloori kennuu caalaa wantoota fooklooriin of keessatti hammatu tarressuun (Dorson 1972:2; Dundes 1965:3), (Oring 1986:61; Dorson 1972:1; Coffin (1968:47), Fennegan (1976:39), Leach (1996:398-403), Dundes (1965:3), Sims and Stephens 2005:8) yaaduma armaan olii kana kan deeggaraniidha.

2.2. Gosoota Fookloorii

Dorson (1972:2) Firiiwwan fookloorii isaa 'Alan Dandes' bakka tokkotti barreesse, inni immoo bakka gurguddoo afuritti qooduun ibseeti jira. Isaanis, Afoola (oral literature), duudhaa hawaasaa (social folk custom), meeshaalee aadaa (material culture), raawwii aartii hawaasaa fa'aadha. Haala Dorson fookloorii qoqqooduun itti ibse, kana yoo ilaallu, firii duudhaa hawaasaa jalatti qoricha aadaa (Folk medicine), Jilaawwan (Festivals and Celebretions), bashannanaafi taphootaafi amantiilee duudhaa fa'a of keessa qabu (Isuma).

2.2.1. Afoola

Hiika maalummaa afoolaa irraa kaanee yoo ilaallu, Afoolli firiwwan fookloorii keessaa isa tokkodha. Fooklooiif hayyoonni adda addaa haala gara garaa irraa ka'uudhaan hiika adda addaa kennaniiti jiru. Kanneen keessaa Birhaanuu(2009:13,Ruth Fennegan (1970),Bukanya(1994)fi Dorson (1970) waabeffachuun yoo ibsu, “As its name suggests, the term oral literature refers to verbal art or traditional cultures usually composed orally and transmitted from generation by word of mouth” jedha.Yaanni isaa kun immoo afoolli akkuma maqaa isaa himamsa afaaniitiin dhaloota irraa dhalootatti kan darbu ta'uu isaa addeessa.

Gara biraatiin, Nagarii (1993:1) irratti maalummaa afoolaa yoo ibsu, “Afoolli dhalootaa gara dhalootaatti afaaniin kan darbu hambaa hawaasaati. Afoolli abbummaan osoo hin ta'in hawaasummaan kan beekkamuudha” jedha.

Kana irraa ka'uun maalummaa afoolaa irratti hayyoota qorannoo taasisan keessaa Okwephon (1992:3) yoo hiiku, “Its simply means, literature delivered by a word of mouth” ibsa. Innis afoolli ogbarruu afaaniin dhaloota irraa dhalootatti darbu ta'uu isaa nutti mul'isa.

Zarihun (2000:20) irratti gama isaatiin, maalummaa afoolaa yoo ibsu, afoolli afaaniin kan dhihaatu ta'ee seenaa hawaasa tokkoo, aadaa, safuufi barsiifata hawaasa tokko dhaloota irraa agara dhalootaatti kan darbu ta'uu addeessa. Fekade (1991:11) akka ibsutti, afoolli afaaniin kan darbu ta'ee, kan akka durdurii, hibboo, afwalaloo, mammaaksa, afseenaa, raagoofi kan kana fakkaatan of keessatti qabata. Akka yaada kanaatti afoolli miidhagina of keessatti kan qabu ta'ee jechootaan qindaa'uun afaaniin dhalootaa dhalootatti kan darbudha.Yaada gurraan dhaggeffachuun qabiyyee afoola irratti xiyyeeffachudha jechuun akka Andrzejewarki (1985:35) irratti hiikutti, “it is an eseencial feature of works of oral literature that they communicate their contents through the sound waves produced by human scheech and are Dorally perceived,” jedha. Bukanya (1994:7) irratti yaaduma

kana deeggaruun “Oral literature is like the wind (production of sound has some times to do with air) moving every where at the same time, no particular audience binds it: It sticks and flies away in the breath ,” jedha. Kuni kan Andrzejewski waliin yaada wal deeggaruudha.

Haaluma kanaan beektoonni gara garaa yaada adda addaa irraa ka’uun kallattii gara garaatiin afoolli ogummaa karaa afaaniitiin dhaloota irraa dhalootatti darbu ta’uu isaa irratti yaada kennu.

Wanti as irraa hubatamu afoolli dhalootaa irraa gara dhalootatti darbuu keessatti gareen hawaasichaa afaan beeku hunduu gahee qabaachuu isaati. Hawaasa barreeffamatti dhimma bahuun yaada isaafi aadaa isaa mul’isuuf carraa hin arganne keessatti shoora ol’aanaa kan qabu afoola ta’uu isaati.

Haaluma walfaakkaatuun Dundes (1995:35)fi Berhanu (2009:17) yoo ibsan, “Oral literature serves as a tool by which the unlettered community of people give artistic expression to their deepest thoughts, feeling and concerns,” ta’u ibsaniiru.

2.2.1.1. Gosoota Afoolaa

Beekumsa dhala namaa kam keessattiyyuu qoqqooddiin bu’uura qorannoo gad fageenyaan godhamuudha. Kunis kan miira keenyatti fakkaatu yookiin kan cimina dandeettii sammuu irraa madde ta’uu danda’a. Fakkaattiin saayinsaawaa miti; kanaafuu, dogoggora loojikii uumuu mala. Ta’es garuu, hanga qoqqooddii saayinsaawaa bira gahamutti fayyaduu danda’a.

Finnegan (1970:12) “afoolli bakka lamatti akka qoodamu: isaanis kan bifa walalootiin dhiyaatee miira namootaa bashannansiisuufi kan bifa hololootiin dhiyaatudha” jettee lafa keessi. Ogbarruu xiinxaluu keessatti, gosni mala miidhagina qooqaa gosichi keessoo isaan qabuun hiikama. Kun immoo afoolaafis ni hojjata. Bal’ifnee yoo ibsinu, "garee kuufama hojii kalaqaa wal fakkeenya miidhagina qooqaan uumameti," jechuu nama dandeesissa.

Hayyuun Okpewho .(1994"127-290) afoola Afrikaa yoo qoodu, qoqqooddii isaa keessaa, bifaaleen muuziqaafi do'ii gosoota fookloorii raawwii jala galan jechuun bakka saditti qooda. Isaanis: sirbootaafi jechamoota, raagoofi kanneen cimina sammuu mul'isan.

2.2.1.2.Goorowwan Afoola

Qo'annan Afoolaa gooroowwan afuritti qoodama. Isaaniis meeshaa aadaa (Material Culture),Duudhaa hawaasaa (Social folk custom), Artii sochii qaamaa hawaasaa (performing folk art)fi Og-afaan (Oral literature) kan jedhamaniidha. Isaan kanneen akka armaan gaditti qoqqooduun agarsiisuun nidindanda'ama. Haata'uu malee, gooroowwan, gooreewwaniifi guurewwaan(genres, sub-genres...) afoola Oromoo hunda kan hammate miti.

2.2.2.Duudhaa Hawaasaa

Gooroo Afoola Oromoo keessaa duudhaa hawaasa Oromoo (Social folk Custom) ilaalchisee waan hedduu arganna. Fakkeenyaaf Oromoon amantiin gaggeessu maal akka fakkaatu, duudhaafi safuu hawaasni kabajuufi dhalootaa gara dhalootaatti akka dabru barbaadu,barmoota hawaasaa iddoo adda addaatti beekkaman,kabaja ayyaana adda addaa kan akka irreechaa,masqalaa, ateete, hammachiisa, Sirna Gadaa, gumaa kkf gooroo kana jalatti qo'atamuu danda'u.

2.2.2.1.Maalummaa Sirna Gadaa (Ka'umsa Yaaxxinallee Sirna Gadaa)

Qorannoon kun Xiinxala Gogeessa Sirna Gadaa Odaa Bultum irratti xiyyeeffata.Kanaaf dursa qabxiilee Gadaan ofkeessatti qabatu kaasuun barbachisaadha. Isaanis maalummaa Gadaafi sirna Gadaa,faayidaa sirna Gadaa,gosoota sirna Gadaa, sadarkaalee Gadaa Oromoo kaasuun barbaachisadha.

Gadaan sirna bulchiinsa jiruufi jireenya ummata Oromooti. Mootummaa ol'aanaa ummata filatamee ummataaf hojjatudha. Akkaa hayyoonni hedduun ibsanitti Gadaan waan hedduu ta'uu isaa barreessaniiru.“Gadaan of ilaallee jiruufi jireenya ummata

Oromoo kan durii, kan ammaafi kan egeree ofitti hammatee kan jiru heeraafi seeraan kan utubameedha. Kanaaf sirna bulchiinsa diinagdee, siyaasa, hawaasummaa, amantii, loltummaafi jireenya waliif dabarsuudha. Daaniyaa(6400/206:37). Kana jechuun ummanni Oromoo sirna bulchiinsa isaa keessatti seeroota hedduu baafatee akka qabu mullisa. Kunis bifa gaarummaafi amanamummaa qabuun waliin jiraachuu agarsiisa. Kana malees daawwitii ummatichaa, kan keessatti eenyummaa ofii argan ta'uu ibsa. Dirribii (2012:210) Gadaa jechuun waan hima tokkoon ibsamuu miti. Waan akka malee guddaafi iccitii of keessa qabuudha jechuun ibsa. Kana malees Gadaan maqaa gogeessaati. Gadaan maqaa garee (Paartii), bara saddeet saddeetiin aangoo wal-jijjiiruuti. Gareen kun Shanan Gadaa Oromoo jedhamu, maqaa shaniin beekkamu. Dirribii (2012:213).

Isheetuun, (200:80) Gadaan hundee Oromooti; mallattoo ummata Oromootiisi, Oromoon Gadaamalee Oromoo ta'uu akka hin dandeenye, Gadaan Oromoo malee Gadaa ta'uu akka hin dandenyebarreesseeti jira. Gadaan Oromoodhaf Siyaasaa, amantaa, diinagdee dhaas. Ummanni Oromoo hundeen isaa tokko; Gadaanis tokko haalli jiruufi qubannaa adda adda. Haali bulchiinsa isaa sirna Gadaati; bulchiinsi sirna Gadaa bu'ura Dimokiraasiiti. Isuma(2001:77-80). Kana irraa kan hubatamu Oromoon dhalootaan osoo hanga harraa hin babal'atiniifi kallattii adda addaatti hinfaffaca'in dura sirna Gadaa tumatee ittiin bulaa kan ture ta'uu isaati.

Hiika Gadaa gabaabsanii waan tokkoon ibsuun ni ulfaata. "Gadaa jechuun waan jecha ykn hima tokkoon ibsamuu miti. Waan akka malee guddaafi icciitii gadi fagoo qabu ta'ee, hundee seenaa siyaasaafi amantaa ummata Oromooti. Kana malees waan walqabataa of keessaa qaba." Dirribii (2015:147). Akka yaada kanaatti, Gadaan ilaalcha ummata Oromoo kallattii maraan ofkeessatti hammatee kan jiru ta'uu isaati. Akkasumas dhugaa iraatti hundaa'ee mirga nama hundaa walqixa eeguuf kan tumame sirna bulchiinsa dimokiraasii ummatichaa ta'uu isaa ni hubatama.

Dirribii(2012:212) Taabor waamiifi Biraanuu Lammeessoo waabeeffachuun, Sanyiin namaa suuta deemsa isaafi ijaarama isaa bara dheeraa keessatti guddina agarsiise keessaa Gadaan isa tokko ta'uu isaa lafa kaa'a. Kana jechuun Gadaan suuta suutaan guddachaa, baballachaa kan dhufe ta'uu isaa agarsiisa.

Hiika Gadaa jedhuuf Alamu(2012) gama isaatiin yoo ibsu, Gadaan yaada bay'eetti kan hiikamuu danda'eef maddi jecha kanaa 'Gaaddisa' jecha jedhurraa akka dhufe ibsuun, gaaddisni immoo dawoo, kan aduu namarraa dhowwu ta'ee, seera Oromoo biratti iddoo seeraafi heerri tumamuufi uummata hundaafuu eegumsi godhamu jechuun addeessa. Haala walfakkaatuun, kitaabni 'Seenaa Oromoo Hanaga Jaarraa 16ffaatti' Biiraa Aadaafi Turiziimii Oromiyaa (BATO) qophaa'e hiika Gadaf manguddoota wabeeffachuun seera Waaqaati jedha. Kuniis seera ittiin bulmaataa ta'ee, bakki itti barsiifamu gaaddisa waanta'eef sirnichi kan raawwatuus seera gaaddisaa akka ta'etti ibsa. Seerri kuniis seera (Waaqaa) baay'inaan hawaasa biratti fudhatama akka qabu addeessa.

Barruun Kallachaa Oromiyaa, qorataa seenaa Alamaayyoo Hayilee waabeeffachuun akka barraa'etti Sirni Gadaa Bulchiinsa biraa irraa kan adda godhu paartiilee ammayyaa A meerkaa, Awurooppaafi bakka biraatti gaggeeffamu wajjiin walfakkaachuun isaa baayyee dinqisiisaafi jaarmayaaleen Gadaa keessa kan jiran tahuu isaa ibsa. Kallacha Oromiyaa (2008:5). Kana irraa wanti hubatamu yeroo Dimokiraasiifi seerri akkanaa addunyaa irratti hinbeekkamne sana Gadaan rakkoo tokko malee miseensa isaa bifa shaniin qoodde ummata isaa waggaa saddeet saddeetiin tasgabbiin bulchaa kan ture Dimokiraasii addunyaa tanaa ta'uu isaa hubanna.

Gadaa ilaalchisee Asmaroom (1973:50) irratti akka ibsutti, "sirni Gadaa jaarmiyaa umrii irratti kan hundaa'e ta'ee, guddina hawwaasichaa wajjiin kan walqabatudha". Kanumaan wal qabatee, "Gadaan jaarmiyaa umriifi dhalootan ijaarramee sirna diimokiraasii ummata Oromootiin uumamedha". Dirribii (2009:207).

Hayyoonni yaadota kana kaasan waa malee miti. Wanti asirraa hubatamu, sirni Gadaa umrii irratti hundaa'ee kan aangoo laatu, adeemsa siyaasaa, diinagdee, aadaa, safuufi k.k.f. ta'ee hawaasichaankan gaggeeffamuufi sadarka sadarkaan kan dhaloota irraa dhalootatti darbudha. "Sirni Gadaaheera saba Oromoo guutuu kan siyaasa, diinagdee, seenaafi hawaas ummaan sabichaa ittiin murteeffamu, kan guddina umrii, xiinsammuufi yeroo wajjiin daangeffamee adeemsifamuufi kan miseensi sabichaa mirgaafi dirqama isaa beekke ittiin walii galuu wabii tokkummaa saba Oromooti". Warqinaa (2008:20). Yaada kana yaadota hayyoota biroo wajjiin walbira qabnee yoo ilaallu, barreessan kun kallattii walfakkaatuun ibsee jira. Gadaan siyaasa, diinagdee, hawaasummaafi kan kana fakkaataan hammachuun daandii tokkummaan wal ijaaruu ibsa.

Ummanni Oromoo duudhaafi barsiifata isaa sirna Gadaatiin gaggeeffata. "Gadaan sirna walqixxummaa irratti hundaa'ee waan mara of keessatti kan qabuufi jireenya Oromoo kallattii maraan kan sakatta'udha" Alamaayyoo (1999:51). Kana jechuun Gadaan seera walqixxummaa irratti kan xiyyeeffate ta'uu isaa hubanna. Kun immoo addunyaaf fakkeenya gaarii ta'ee argama. Hiikafi yaada Gadaa irratti hayyoonnifi barreessitootni hedduun bakka garaa garaa taa'anii yaada wal fakkaatu gumaachaniiru. Kanaaf Gadaan heerafi seera olaanaa uummata Oromooti.

Barruun Kallacha Oromiyaa Qorataa seenaa Alamaayyoo Hayilee waabeeffachuun, Gadaa Oromoo keessatti qaama seera baasu, seera raawwachiisufi hiiku jiraachuu isaati. Kana jechuun qaamolee mootummaa sadeen ni qaba jechuudha. Qaamni seera baasu caffee, qaamni seera hiiku abbaa seerii kan gosummaa keessa jiru. Qaamni seera hojitti hiiku warra caffee irraa gad bu'anii aanaafi gosa keessatti seericha hojii irra oolcha tahuu isaati. Kallacha Oromiyaa (1998:5). Qaamooleen sadeen bulchiinsa mootummaa durii eegalee Gadaa keessa kan jiru ta'uu isaa hubatama.

2.2.2.2. Sirna Gadaa Odaa Bultumiifi Haala Ittiin Bulmaataa

Sirni Gadaa Odaa Bultum sirna beekkama ummanni Oromoo Bahaa filatee jireenya isaa ittiin gaggeeffataa tureedha. Sirni Gadaa Odaa Bultum sirna dimokraatawaa Ummanni Oromoo jireenyaa isaa hunda akkaataa gahee, umriifi kkf keessatti heeraafi seera tumatanii addaan qoddachuudhaan ittiin walbulchuufi walbulchaa tureedha. Sirni Gadaa Odaa Bultum sirna qodamiinsa jedhama. Kana jechuun sirni Gadaa Odaa Bultum karaa siyaasa, diinagdeefi hawaasummaa bulchiinsa Gadaa kan qaama heera tumuun labsu caffee (Gumii Raabaafi Doorii Bareentummaa, Qaama heera tumame hiikuufi qaama heeraa tumamee labsame raawwachiisu qabuufi wiirtuu amantii waaqeeffannaa Sirna Gadaa qabu sirna guutuu taheedha akka manguddoonni ibsanitti.

Walumaa galatti Sirni Gadaa Odaa Bultum sirna jiruufi jireenya ummata Oromoo hunda hammatee of keessaa qabuudha. Sirnoota kanneen keessaa muraasni sirna heeraafi seera ittiin bulmaata: Sirna Aadaa, Duudhaaleen, safuun, raagni, falaasamni, amantiin, lakkoofsi yeroo (Kalaandarri), hariiroon hawaasummaa, ittisni biyyaa, hariiroon alaa, qor-qalbiin, xiin-sammuun ummata Oromoo akkasumaas akkaataan qoodamiinsa hojii Ummata Oromoo kan umrii irratti hundaa'ee hunduu sirna Gadaa keessatti hammataman. Sirnoonni kun hundinuu walitti dhufanii hiika Sirna Gadaa jedhu kana kennan. Haalli sirni Gadaa Odaa Bultum jireenya hawaasaatiifi siyaasaa keessatti maal akka fakkaatu tokko tokkoon ibsuuf yaalameeti jira.

Addunyaa kana irratti ilmi namaatis, tahee bineensooni jireenya gamtaa isaanii uummatanii jiraatu. Ilmi namaas jireenyaa hawaasummaa uummatee jiraatu; keessatti heeraafi seera ittiin walbulchutumatee ittiin walhooggana. Ummanni Oromootis ummata addunyaa kana keessaa isa tokko tahehaalli inni jireenya itti gaggeeffatu heeraafi seera waliin jireenyaa hawaasumma kan nama dingu qaba. Haalli jireenyi ummata Oromoo kuniis Sirna Gadaatiin kan ijaaramedha. Sirna Gadaa Odaa Bultum keessatti ilmaan Oromoo hundi hawaasa keessa jiraatu keessatti addaan qoqqoodamanii jiraatu.

2.2.3. Sakatta’a Barruu Walfakkii

Sakatta’a barruu walfakkii kana keessatti dhimmi gogeessa Sirna Gadaa Odaa Bultumiin walqabataniif qorannooleen hanga ammatti gaggeeffaman, kan qorannoo kanaaf ka’umsa ta’an bal’inaan jiraachuu baatanis sirna Gadaa ilaalcha qorattoota biyya alaafi biyya keessaa biratti maala akka fakkaatu agarsiisuuf yaaliin taasifameera. Kana malees warri jila irratti qorannoo gaggeessan ulaagaa akkami fayyadamuun akka qoqqoodaniifi qaacceessan hubameera.

Kana ilaalchisee qorannoo muraasa digirii jalqabaatiifi lammataa guuttachuuf hojjaman tokko tokko akka fakkeenyaatti dhiyaataniiru.

2.2.3.1. Sakatta’a Barruu Walfakkii Digirii Jalqabaa

Sakatta’a barruu walfakkii digirii jalqabaa keessatti, gama jilaawwan ummata Oromoorratti qorannoowwan gaggeeffaman sakatta’amaniiru. Haaluma kanaan mataduree kana waliin walfakkaachuu baataniis, gama jilaawwan ummata Oromoo irratti kan gaggeeffaman keessaa akka fakkeenyaatti, Darajjee (1998)fi Gaaddisaa (2014).

Darajjee (1998) muummee Afaanotaafi Ogbarruu Itoophiyaa mata duree, “Be bishoftuu Ketema ye Irreechaa Be’aal akkabaabar sineqalaawii yizat” jedhuun dhiheesse yoo ta’u, haala raawwii ayyaannichaa keessatti qabiyyeewwan afoollan keessatti argaman Kan xiinxaleedha. Kunis qabiyyee kadhaa waggaa, galataafi dhiifama jechuun haala amantii Oromoo waaqeffannaa waliin walsimsiisuun , ija fooklooriin akkamitti akka ilaalamu agarsiisa. Innis, jila Oromoorratti gaggeeffamuun kan walfakkaatu ta’uus, qorannoo kanaan gama qabiyyeen, afoola of keessatti qabatuun, haala raawwiifi kabaja jilaan garaagarummaa qaba.

Haaluma walfakkaatuun Gaaddisaa Gabbisaa(2014) Mata duree “Xiinxala Sirboota Gadaa Aanaa jalduu”mata duree jedhu irratti kan gaggeesse yoo ta’u innis qorannoo isaa kana keessatti kan xiinxale keessaa muraasni sadarkaalee Gadaa sirboonni kun irratti

sirbamaan ibsuu, haala rawwii sirna Gadaa ibsuu, sirboota Gadaa tokko tokkoon kaa'uu, maalummaa Gadaa hanga tokko ibsuu faayidaa Gadaa ibsuun isaa hanga tokko qorannoo kiyya kana wajjiin kan deemu ta'uu isaati. Haa ta'uu malee qorannoo kanaafi kan Gaaddisa kan adda taasisu kan koo, “Xiinxala Sira Gadaa Odaa Bultum” yoo ta'u kan Gaaddisaa immoo, “Xiinxala Sirboota Gadaa Aanaa jalduu” ta'uun isaa addaa isaan taasisa.

2.2.3.2.Sakatta'a Barruu walfakkii Digirii Lammataa

Sakatta'a barruu Walfakkii digirii lammataa kana jalatti, kan digirii lammataa isaan guuttachuuf hojjataman kan Afaan Oromootiis ta'ee afaan birootiin, akka sumaas kan sabaafi sablammoota biraa irratti hojjataman ni jiru. Garuu mata duree qorannoo kana faana kallattiidhaan qorannoon adeemsifame hin jiru. Isaan keessaa kan akka Abbabaa (2007),walelly(1995),

Abbabaa (2007) mata duree (Qaacceessa Sirba Gadaa Tuulamaa) jedhurratti digirii lammataa guuttachuuf hojjateera. Kan inni hojjate kunis muummee Afaan Oromoofi Ogbarruuf dhihaatera. Qaacceessi Sirboota Gadaa Oromoo Tuulamaa kunis aanaalee akka Ada'aa, Lummee,Aqaaqiifi Gimbichurratti kan xiyyeeffatuudha. Kanuma irraa ka'uun sirboonni kun ergaawwan haala jiruufi jireenya namaafi walitti dhufeenya hawaasummaa kan jajjabeessu dha. Akkasumaas seenaa, siyaasaa, Aadaa,duudhaafi haala ittiin bulmaata ummatichaa kan calaqqisiisudha.

Kan biraa ammo Walelly (1995) mata duree “The Dynamics of Religious Rituals and secular ceremonies in public places of Addis Ababa” jedhu irratti waraqaa itti guutinsa digirii lammataa, muummee xin-aadaaf (Anthropology) dhiheessedha. Innis kan irratti xiyyeeffatu, kabaja ayyaana masqalaafi cuuphaa magaalaa Finfinnee jedhu irrattidha. Akkasumaas fakkoommii achi keessa jiran ibseera.

Geetachoo Rabbira (2013) mata duree, “Xiinxala Raawwiifi Afoola Jilaawwan Gadaa Oromoo Jiillee” jedhu irratti waraqaa itti guutinsa digirii lammataa, muummee Afaan Oromoofi Ogabbarruuf dhiyaateera. Qorannoon Kunis Aanaa Duugdaa irratti bu’ureffachuun, jilaawwansirna Gadaarratti kan xiyyeeffatuudha. Kaayyoon Ijoon qorannichaas, raawwiifi afoola Jiillee xiinxaluudha. Afoolawwan qorannoo kana keessatti dhihaatanii xiinxaman ergaawwan haala jiruufi jireenya ummata Oromoofi walitti dhufeenya hawaasummaa kan jajjabeessaniidha. Akkasumaas seenaa, siyaasaa, Aadaa, duudhaafi haala ittiin bulmaata ummatichaa kan calaqqisiisudha.

Imaanaa (2007) mata duree “Qaacceessa Qabiyyee Faaruu Amantii Duudhaa Oromoo Nannoo Shawaarratti Xiyyeeffate” jechuun waraqaa itti guutinsa digirii lammataa, muummee Afaan Oromoofi Ogabbarruuf dhihaatedha. Qorannoon kunis, wiirtuu Waaqeffannaa naannoo Shawaarratti argaman sadii (Maaran Gololee, Haadha Abbaayyii Oofaafi Hora Arsadii) irratti kan xiyyeeffatameedha. Innis qorannoo isaa keessatti faaruu duudhaa amantii Oromoo naannoo Shawaa ergaa, sonaa caasaafi haala itti faarfatuun qoqqooduun qaacceesseera. Kana malees qabiyyeen ijoo faaruu sanaa olaantummaa Waaqaa, Abdii Waaqaa, Galata galfachuu akka ta’eefi dabalataanis, ergaawwan akka hariiroo hawaasummaa kan cimsuufi kabaju, naamusa, amala gaarii, cubbuufi yakkarraa akka fagaatan, nagaafi tasgabbii akka eegan akka dabarsu ibsee jira.

Masoowarqi (1997), mata duree “Ye gennaa kibre be’aal Be Laalibela” jechuun muummee Ogabbarruufi Fookloorii Itoophiyaaf dhiheessiteen, haala ayyaana Qillee Laalibalaarratti xiyyeeffateetti. Hojii qorannoo ishii keessatti, haala adeemsa raawwii ayyaanichaa ibsuuf suuraa adda addaan deeggartee hojjaateetti. Kana malees, Jiilli kun faayidaa gama diinagdee, aadaafi hawaasummaan qabu xiinxaluun dhiheessitee jirti. Gama biraatiin, qorannoo kana waliin jiilarratti gaggeeffamuun yoo walfakkaatu, qabiyyeen, iddoon, haalli hawaasummaa, afaan ittiin gaggeeffameefi kkf adda adda.

Walumaagalatti, qorannoowwan mata duree sakatta'a barruu walfakkii kan digirii jalqabaafi digirii lamataa, jechuun kanaa olitti ibsaman mata duree qorannoo koo kana waliin kan isaan walfakkeessu aadaafi duudhaa Oromoo irratti kan gaggeeffame ta'ullee, yeroo qorannoon kuni itti gaggeeffame, matadureefi bakki qorannoon itti gaggeeffame akkasumaas darbee darbee afaan garagaraatiin gaggeeffamuun isaa qorannoo kana irraa adda kan isa taasisuudha.

2.2.4.Faayidaa Sirna Gadaa

Gadaan faayidaa hedduu qaba.Ummanni Oromoo seera mataa isaa tumatee kan ittiin jiraatu Sirna Gadaatti fayyadameeti. “Gadaan mootummaa ummata Oromooti. Akkuma mootummaa BirOo, mootummaan Oromoos haala hojiidhaaf mijaawaa ta'een seeraan ijaarramee biyya oggana”.Dirribii(2012:283).

Kana jechuun seeraafi heera Gadaan tumameen ummanni Oromoo kan hogganamu ta'uu isaa irraa hubanna.Mootummaan Oromoo kan ittiin filatamus ta'ee,ittin ummata bulchu Sirna Gadaa irratti bu'uureffameeti. Gadaan heeraafi seeraan waan tumameef, seera tuma,gumaa baasa,seera mura,biyya misoomsa,diina biyyarra ittisa,Gadaandhimma gumaa hiika, Gadaan haraamuu Haraamaa baasa (Haraamuu jechuun nama fira dhiigaa waliin sagaggaale), Gadaan orma rakkate Kooluu galcha (Gosa galchu), Gadaan nama daare daara baasa(Nama rakkina adda addaatiin fira dhabe fira biraa itti uwwisuu). Kanneen kun isaan muraasa yoo ta'an faayidaan Gadaa hedduu dha. Raawwiin seera tumaafi seera mura ulaagaa mataa isaa kan danda'e qaba.”Warri seera tuman Gadaa sadarkaa Raabaati”.Dirribii(2012:289).Namni kamuu callisee seera tumuus ta'ee muruu hin danda'u; Sababni isaa seerri isa dhorku ni jira waan ta'eef.Akkasumas abbaan aangoo seericha galmaan ga'uu danda'u muudamee argama.

2.2.5.Gosoota Sirna Gadaa

Gadaan gosoota shan qaba.Gosoonni kun immoo maqaa garee bara saddeet saddeetin aangoo wal jijjiiruti. Haaluma kanaan maqaa adda addaatiin Shanan Gadaa Oromoo jedhamanii waammamu.”Maqaan Shanan Gadaa Oromoo bardhibbee 16^{ffaa}keessa maal

akka ture barreessan seenaa Abbaa Baahiree haala itti aanuun barreessee jira. Isaanis; Meelbaa, Muudana, Kiilolee, Michilleefi Biifollee yoo ta'u, kan ijjoolllee immoo Harmuufa, Roobalee, Birmajii, Mul'atAafi Jabanaa jedhamu jedha. Dirribii (2009:210). Barreessaan kun diina Oromoo ta'us dhugaa jiru barreessera jechuun lafa kaa'eeti jira. Kun immoo tooftaa ummanni Oromoo ittifaayyadamuun aangoo walirraa fuudhanii biyya bulchuufi diina ofirra ittisuuf akka isaaniif tolutti kan mijjeeffataniidha. Akkanaa gosoonni Gadaa kan mul'atanii argamanis bakka adda addaatti garaagarummaa qabu. Akka fakkeenyaatti yoo ilaallee giddugaleessa Oromiyaatti, Birmajii, Horata, Duuloo, Meelbafi Roobalee jedhamu. Achuma giddugaleessuma kana keessattis garaagarummaa qabaachuu ni danda'u. Namni tokko guyyaa dhalatee eegalee miseensa Gadaa ta'a. Innis Gadaa keessa dhalate sana irraa ka'uudhan lakkaawachuu eegala. Isa booda Gadaatti dabalamuun miseensa ta'a. Bakkaa tokko tokkotti immoo Gadaa abbaa isaa lakkaawwatee miseensa Gadaa ta'a. kun immoo garaagarummaa cimaa uumuu nidanda'a. Garaagarummaan mul'atu kunis yeroo baay'ee namootatti gaaffii ta'a. Kun ta'uu kan danda'eef sababa bal'ina lafaa, baay'ina ummataa, addaan fageenyaafi waantota garaagaraa ta'uu mala. Haata'uu malee wanti hubachuu dandeenyu Gadaan tokkicha ta'uu isaa beekuun barbaachisaadha.

Sabni Oromoo waggaa saddeet saddeetin aangoo walirraa kan fuudhu yoo ta'u, waggaa afurtama afurtamaan immoo yeroo tokko aangoo kan qabatan paartii shanan Gadaa qaba. Kanaaf dhaloonni Oromoo kamiyyuu guyyaa itti dhalatee kaasee paartilee shanan Gadaa kanaan hammatamanii miseensa Gadaa tokkoo ta'u". Warqinaa (2008:23). Yaadni kun paartii Gadaa yoo jedhu, gogeessa ykn gosa Gadaa jechuudha. Akkasumas dhaloonni haaran tokko yeroo dhalatu miseensa Gadaa keessa dhalatee akka ta'u ibsa. Gama biraatiin miseensi Gadaa tokko waggaa saddeet qofaaf aangoo irra tura. Isa booda karaa nagaafi jaalalaan miseensa itti aanuuf dabarsa. Dhimma kana ilaalchisee Dirribii; 2009:260 irratti yoo ibsu;

Gabatee 1.Garaagarummaa gosoota Bulchiinsa (Gogeessa) Gadaa ibsu

Boorana	Gujii	Ituu (Humbannaa)	Arsii	Tuulama	Macca
Moggisa	Harmuuf	Horata	Birmajii	Birmajii	Birnajjii
Sabbaaqa	Roobalee	Sabbaaqa	Roobalee	Michillee/ Muudana	Michillee
Libaasa	Muudana	Dhiphisa(Badhaadha	Bahara	Duuloo /Halchiisa	Duuloo
Daraara	Halchiisa	Fadata	Horata	Meelbaa/Horata	Horota
Mardiida	Alana	Daraaraa	Bultuma	Roobalee	Roobalee

Maqaan Gadaa kun sababa adda addatiin jijjiiramaa ykn waljala qaxxaamura malee Gadaan shanuma”.Dirribii(2009:210-211) “Booranatti maqaan Moggaasa, Sabbaaqa, Libaasa, Daraaraafi Mardiida jedhaman kun maqaa Gadaati malee, maqaa gogeessa Gadaa miti.(Isuma;2009: 260)

Akka walii galaatti, gogeessi Gadaa Oromoo bakka addaa addaatti maqaan waljala jijjiiramuun yookiin adda ta’uun isaa shanan Gadaa miti yookiin Gadaan shan miti nama hin jechisiisu. Kunis barreessitoonni bifa garaaraan haa ibsan malee, miseensonni Gadaa shan qofa akka ta’an bifa adda addaatiin barreessitoonni ibsanii jiru.

Akka abbaan Gadaa Roobalee Abbaa Soorii (2012:23)irratti ibsutti, sabni Oromoo waggaa saddeettama (80)aangoo irra turanii kan walirra fudhatan,waggaa afurtama(40) immoo yeroo aangoo kan qabatan paartiilee Gadaa shan(5)of keessa qaba jedha. Kuni immoo,dhaloonni kamiyyuu,guyyaa itti dhalatee eegalee,paartiilee sahanaan Gadaa kanaan hammatama jechuun ibsa.Kunis, duraa duubni isaa kan hammatamu, shanan Gadaa keessaa miseensa isaa tokko ta’uudhaani jedha. Innis sirna Gadaa keessatti, paartii jechuun, gurmaa’ina diinagdee, hiyyeessaafi soreessa hin jedhin tartiiba dhaloota angafaafi quxxisuu irratti kan hundeeffamu mirga walqixximmaa hawaasichaa ta’uu isaa ibsa Isuma (F:23).

Gama biraatiin Gadaa Melba(1988:14) irratti akka Oromoo Booronaa biratti Gadaan shan ta’uufi aangoo lubummaa qabachuuf waggaa 40 marsaa keessa turuu akka qaban erga

ibsee booda, maqaaleen kenneen bakka bakkatti garaagarummaa akka qaban dubbata. Haata'uu malee, ummata hedduu biratti, Gadaan shan akka ta'e kan ibsuudha.

2.2.6. Sadarkaalee Gadaa

Haaluma maqaaleen adda adda ta'an isaanis kan garagara ta'aniidha. Kunis akka Asmaroon (1973:50-51), Toleeraafi Hundasaa (1995:82-83) fi Gada Melda (1988:11) irratti akka ibsanitti, sadarkaalee Gadaa kana dhalootaafi umrii waliin walqabsiisu. Kunis dhaloota kan jedhamu, nomoota umrii walfakkaatu qabaniidha jedhu. Akka seera Gadaa Booranatti, hiriya jerdhamaniiti waamamu. Hiriyyoonni kunis immoo waggoota saddeet saddeetiin kan lakkaawamaniidha.

Dabalataan Gada Melba (1988:11) irratti yoo ibsu, “-----members of an age set all born in the period of ones Gada rule of eight and Gada grade” jechuun ibsa. Kunis kan mul'isu umrii jechuun kan danda'amu, sadarkaalee hiriyyoonni tokko keessa darbaniidha jedha. Akka waliigalaatti bu'uura kana irraa ka'uun yoo ilaalle Gadaan namoota umriidhaan kan walitti fidu yoo jenne nama hin shakkisiisu. Sababni isaas nammoonni gaheefi dirqama isaanitti laatame bahachuu akka qaban, sadarkaan, umrii isaaniitiifi miseensa sahanitti qooduun gahee hojii isaanii beeksisuu ta'a. Kunis, sadarkaaleen Gadaa Ituu (Humbannaa) dirqama itti kennamu maal akka fakkaatu gabatee armaan gadii irratti dhihaataniiti jira.

Gabatee .2. Maqaa Sadarkaalee Gadaa Ituu

Lakk	Maqaa Sadarkaalee Gadaa	Umrii	Hojiifi dirqama itti kennammu
1	Seelee(maxxaarii)	0-8	Ni kununfamu malee hojii hin qaban
2	Ruubboo(G/Xixiqqaa)	9-18	Hojii salphaa Maatii gargaaruu, Fkn: jabbilee naannoo gandaatti tiksuu, bishaan waraabuuf kkf
3	Goobama(G/Gurguddaa)	17-24	Maatii irraa fagaatanii horii tiiksuu, hawaasummaa keessatti hirmaachuufi kkf
4	Kuusaa	25-32	Leenjii loltummaa itti baratan
5	Raabaa Doorii	33-40	Heera barachuu, aangoo siyaasaa qabachuuf of qopheessuu

Gadaa(Luba) kanatti aansee kan dhufu yuuba 1ffaa,2ffaa,3ffaa,-----hanga Gadamoojtiitti kan jiraniidha. Gaheen warrEen kanaa Gadaa cinaa dhaabbachuudhaan (Gargaaruudhaan) seera bulchiinsaa karaa sirrii ta'een akka galma gahu kan deeggaraniidha. Akka Alamaayyoo (2007:64) fi Dirribii (2012)irratti ibsanitti, dabalataan yaadni iaan kaasan, dhimmi kun yeroo hunda fudhatama akka argatu ummata keessaa filatamee yookiin dorgomee aangoo argachuu mala jechuudha ibsu. Haaluma kana irraa ka'uun qorannichi sadarkaalee Gadaa kanneen akka ka'umsaatti fayyadamuun Xiirni Gadaa Odaa Bultum Xiinxalameeti jira.

2.2.7. Odaa Bultum

Ummanni Oromoo bara durii irraa kaasee sirna Gadaa tumatee ittiin wal-bulchaa kan ture Muka 'Odaa' jedhamu jalatti akka ta'e seenaan ni addeessaa. Odaan Muka magariisa Damee bal'aafi gaaddisa bal'aa qabuudha. Odaan umamuma isaattuu kan biqilu lafa baay'ee gabbattuufi bishaankeessaafi irraa lafatti argamu irratti muka margudha. Odaan muka osoo hin daraarre firii dhaludh. Odaan muka firiin isaa nyaatamtuudha. Ummanni Oromoo muka Odaa kana filatee Odaa jalatti heeraafi seera sirna Gadaa Odaa jalatti tumatee ittiin walbulchaa ture. Ummanni Oromoo muka Odaa jalatti amanti isaa waqeeffataa ture. Mukni Odaa akka Galma Caffee Yaa'iitti itti fayyadama turanidha. Akka manguddoonni jedhanitti ummanni Oromoo muka Odaa kana kan filateef sababa baayyee qaba. Sababni isaatis Odaan muka baala ballatu muka firiin isaa nyaatamtu, muka bonaafi ganna magariisa taheefi muka jalli isaa bishaanii waan taheef akka isa filatan tahe jechuun dubbatu. Ummanni Oromoo muka Odaa jalatti sirna ayyaaneeffama waggaa 8ffaa sirna Gadaa jalatti ayyaneffataa turanidha. Ummanni Oromoo muka Odaa jalatti Sirna wal-harkaa fudhiinsaa aangoo gaggeeffata turanidha.

Mukni Odaa Ummata Oromoo biratti akka muka iccititiifi muka tikfamaati jedhanii itti amanan. Mukni Odaadhaa Ummata Oromoo biratti akka wiirtuu amantiifi sirna Gadaa akka tahe ni ibsu. Kanaaf Odaan ummata Oromoo Harargee biratti akka mallattoo nageenyaatiifi tokkummaa ummata Oromooti jedhamee beekkama. Kanaaf mukni

Odaadhaa Ummata Oromoo biratti muka kabajama, jaalatamaafi muka seenaa ummata Oromoo keessatti iddoo guddaa qabu akka tahe seenaan ni dubbata. Kana malees amalli Odaa biratti argamuufi gara laafummaan, Aannaniin addaan bahuu dhabuu, hiddi gad fagaachuu isaa, muka irratti biqiluus obsaan ba'achuufi k.k.f. amala Ummanni Oromoo uumamaan qabuun waan walfakkaatuuf akka fakkeenya guddaa Sirna Gadaafi Galma lallaba Heeraafi Seeraa akkasumas Ardaa Jilaa Ummata Oromoo tahuun filatameeti jira. A/Gadaa Horataa Mahaammad Ahaammad Bookee,(10/3/2008) jedhanitti.

Akka Mirriga Oromoo Harargee(2004:67) irratti ibsametti, ummanni Oromoo Harargee kabaja Odaa Bultumiifi ayyaana Odaa Bultumiif qaban irraa kan ka'een akkana jechuun itti mirrigan:

*Mirrigaan jeejjechumaa
Jechi billiita qabaa
Jecha gurbaa waa qabuu
Waan dhaggeeffatan qabaa
Gaadullaa guuto bulee
Galaan gaa kunoo
Garbii Heeraati bulee
Kunoo gaa Baabbo
Odaa Bultumi bulee
Ituun addumaan
Heerratee ala bulee.*

Abbaan Gadaa Mahaammed Ahaammad,10/3/2008fi Shaamil Ammadoo15/3/2008
yaaduma armaan olii kana kan cimsu kannanii jiran.

Akka walaloo mirriga kana irraa hubatamutti gosti Oromoo Harargee naannoo Odaa Bultumitti walga'ee bakka adda addaatti heera baafata, heerrata; sana booda bakka tokkotti dhufanii heera kan raggaasisan ta'uu mul'isa.

Dassaa leny Daksisaa (2014:57) qorannoo eebba isaa irratti maalummaa Odaa manguddoo waabeffachuunibsa yoo kennu, “oda mukkeen biraa irraa adda kan isaa godhu osoo daraaraa hin godhatin firii godhachuu, isa irratti bofaafi ibsoonni biroo

argamuu dhabuu isaa, jaarsooliin yoo jala taa'anii dubbatan sagaleen ala bahuu dhabuu isaa, bakakkaan dhahuu dhabuufi kan kana fakkaatan amaloota odaati" jedhu.

Gama biraatiin ummanni Oromoo Harargee Odaa amala isaa irraa ka'uun yemmuu faarsan gootaan walfakkeessaniiti:

- Edaa Odaa Bultum, Waa sadii qabaa,
- Jala bishaan qabaa, Morka balleessaa qabaa,
 - Gubbaa midhaan qabaa, Morka dureessaa qabaa,
 - Qaamaa shargaggaa qabaa, Morka gootaati qaba.
- Mirriga Oromoo Harargee(2004:69).

Kana jechuun Odaan yeroo hunda bishaan akka qabuufi kana arjaa waliin akka wal qixxeessan, firii isaa baay'inaan dureessa waliin akka wal fakkaatuufi qaama isaa jajjabinaan immoo goota akka fakkatu ibsuun faarsu.

Akka seenaan Afoola Manguddoota beektoota Oromoo Abbootiifi Akaakilee ofii irraa waan dhagahan ibsanitti, Odaaleen gurguddoon giddugala ardaa Jilaa Sirna Gadaa Oromoo angafoonni shan(5) tahuu isaanii irratti walii galan. Isaaniis:

- 1.Odaa Nabee -----Godina Addaa Naannoo Finfinnee
- 2.Odaa Roobaa-----Godina Baalee
- 3.Odaa Bisil-----Godina Shawaa Lixaa
- 4.Odaa Bultum-----Godina Harargee Lixaa
- 5.Odaa Bulluq-----Godina Wallaggaa Lixaa (Horroo Guduruu)

2.2.8. Argama Odaa Bultum

Odaan Bultum kan argamu Bulchiinsa Mootummaa Naannoo Oromiyaa, Godina Harargee Lixaa, Aanaa Odaa Bultum keessatti argama. Odaan Bultum Magaalaa gudditti Itoophiya, Finfinnee, irraa kiloomeetira 376, Magaalaa guddittii Godina Harargee Lixaa, Ciroo, irraa kiloomeetira 49, Magaalaa Aanaa Odaa Bultum, Baddeessaa, irraa kiloomeetira 14 gara dhihaa erga deeman ,Magaalaa xiqqoo Kaarra Qurquraa jedhamtuun gara Kibba Bahaatti kiloomeetira 4 fagaatee, Araddaa Goda Horaa, bakka Dirree ‘Hora Baaduu’ jedhamtutti argama. Odaan Bultum Lafa raaree diriirtuu bal’oo taate tan bonaafi ganna marga magariisaan miidhagde jidduu dhaabbatee argama. Odaan Bultum baala magariisaa fi marga magariisa naannoo isaa jiru wajjiin miidhagee Bahaan siidaa Dandee, Lixaan Haroo Carcariin, kaabaan Gaara Bultumiin, Kibbaan Gooroo Cirriitin daangeffamee argama. Walumaagalatti Odaan Bultum Lafa heektara 577 (30,540 m²) qabatee argama Galmi Odaa Bultum fageenya meetira 100 Odaarraa gara Lixaatti bifa Odaa qabatee haala miidhagina qabuun kan argamu yoo ta’u kan of keessatti qabatu Mana Abbaa Gadaa, Galma Gumiifi kutaa abbaa dhimmaa itti dubbisan, kutaa maatii Abbaa Gadaafi kutaa meeshaa Aadaa kan of keessatti qabate yoo ta’u darbii gubbatti immoo iddoo namoonni sagalee malee hirmaatan taa’aniifi iddoo boqonnaa bunaa qaba.

Madd: Faayila Waaj/Aad/Tur/Aa/Odaa/Bultum guyyaa 20/2/2008) fudhatame.

2.2.9. Bara Bulchiinsa Haadhaa (Sirna Bulchiinsa Dubartii Oromoo)

Ummanni Oromoo seenaa ofii og-afaaniin(Oduu durii ykn argaa dhageettii) jechuun abbaan ilmatti dabarsaa dhufe malee, barreeffama hin qabu ture. Hirdhinni ummata Oromoo inni guddaan barreeffama dhabuu isaati; akka manguddoonni jedhanitti.

Dirribiin 2012:204 irratti barri bulchiinsa haadhaa seenaa odudhaan(og-afaaniin) akka darbaa ture ni beekkama. Ummanni Oromoo sirna durii keessa bulchiinsa dubartaatiin akka bulaa ture ni himama. Bulchiinsa dubartotaa keessaa mootittiin Ituu (Humbannaa) ‘Mootee Qorkee’ beekkamtuu akka turte kitaaba “Ilaalcha Oromoo” jedhu irratti barreesseeti jira.

Akka manguddoonnifi barreessittonni tokko tokko jedhanitti hudeeffama sirna Gadaa Odaa Bultum dura barri isaalleen beekkamuu batus Oromoo Ituu (Humbannaa) bulchaa kan turan dubartii Mootee Qorkee jedhamtu akka ta'e nidubbatama. Mootee Qorkeen mootittii hamtuu turte. "Nama gabaabaa guyyatti yeroo torba mataa gadi tumaa" jettee labsite jedhama. Guyyaa tokko Aannan allaattii malee hin dhugu; boru Aannan allaattii fidaa jettee ajaja dabarsite. Maal wayya Aannan allaattii akkamiin elmama jedhanii rakkatanii gamna gaafatan, gamniis aannan allaattii jechuun Dammaa, Damma geessaa jedheen. Damma geessan. Gaafa biraa immoo, "Ani akka nama ormaa Farda qofa yaabbachuu hin qabuu", "Qorkeedhaan deemuun fedhaa, Qorkee naaf fe'aa" jettee ummata ajajje. Ummanniis Qorkee qabanii Mootee Qorkee teephaan irratti fe'anii gadi dhiisan. Qorkeen ishee ba'atee bosonaattiin lixxe Ummanni Humbannaa waan nuti sodaannu Qorkeen nurraa ajjeefte jedhanii dubbatu. Dirribii (2012:204) Manguddoo Humbannaa Haaji Mormor Abbaa Seenaafi Moosisaa Daadhii waabeeffachuun barreesse.

Walumaagalatti waa'ee sirna Bulchiinsa Dubartii oduu afaaniin darbaa dabarsaa dhufe irratti hundeeffata malee, wanni hedduu argame hin jiru. Tahus oduufi mammaaksi waa malee hin uumamne. Kanaaf, barreeffamee kaa'amuu waan qabuuf fuulduratti hanga tokko ibsamuu qabaan yaada qorataati

2.2.10. Hundeeffama Sirna Gadaa Odaa Bultum

Osoo sirni Gadaa Odaa Bultum hinhundeeffamin dura ummanni Oromoo sirna Gadaa tumatanii giddugaleessa isaanii bakka adda addaa godhatanii ittiin walbulchaa akka turan ni himama. Iddooleen giddu galeessa Sirna Gadaa Oromoo ta'uun tajaajilaa turan keessaa muraasni Odaa Nabee, Odaa Bisil, Odaa Roobaafi Odaan Bulluq isaan hangafa turan jedhama. Boodarra Odaan Bultum hundaa'ee gidduu galeessa Sirna Gadaa Oromoo tahee tajaajilu akka jalqabe manguddoonni Ituu ni addeessu.

Alamaayyoo Hayilee (2007:97) irratti akka ibsutti Odaan Nabee, bara (194 hanga 1116 DH.K.B) wiirtuu Amantaa Oromoo waliigalaa jedhu. kan bira afoola manguddootaa

waabeffachuun, taa'umsi Abbaa Muudaa Odaa Nabee irraa gara Odaa Roobaatti jijjiirame; turtii booda immoo Odaa Roobaa irraa gara Madda Walaabuutti akka sochoo'e dubbatu. Odaan Roobaa Baalee keessa Aanaa Gindhiritti argama.

Dirribii (2012:387) irratti Ragaalee manguddoota Tuulamaa waabeffachuun Seerri Gadaa Oromoo Odaa Nabee jalatti hojjachuu erga eegale baay'ee fagoo akka ta'e. Barrii fagoon kunis yoomi? kan jedhuuf akkaatuma haala hojii sirna Gadaa irratti deebiin: Seerri Gadaa tajaajila inni Oromoof kennu keessaa tokko lakkoofsa baraati. Lakkoofsi kunis Siyaasa, hawaasummaafi Diinagdee Oromoon sochii isaa keessatti adeemsisuuf bu'ura ta'uudhaan waan tajaajiluuf barriifi yeroon of eeggannoo cimaan herregamee dhalootaa dhalootatti darba. kanaafis gochi seenaa tokkoo erga raawwatamee booda bara hangamtu darbee? jedhuuf, Oromoon Gadaa tokko, lama, sadii jedhee ibsa. Haala kanaan odeeffannoon manguddoota Tuulamaa irraa argame akka ibsutti, Odaa Nabee jalatti abbootii Gadaa 225 akka hogganaman afaan tokkoon dubbatu. Kanaas bara saddeet ykn bara Gadaa tokkoon yeroo herregamu $225 \times 8 = \text{Waggaa } 1800$ taha jechuudha.

Hundeeffama Sirna Gadaa Odaa Bultum ilaalchisee, Isheetuu (2001:77 hanga 80) “Ye Oromo tarik Xinti iska 1890” mata duree jedhu irratti akka ibsutti, hundeeffamni Sirna Gadaa Odaa jaarraa 12ffaa irraa jalqabee yemmuu ta'u, hanga dhuma jaarraa 19ffaatti giddu gala siyaasaa, diinagdeefi hawaasummaa ummata Oromoo tahee tajaajilaa akka ture ni ibsa. Odaan Bultum waggaa 694 wiirtuu siyaasaa ta'ee tajaajilaa akka turedha. Odaan Bultum yeroo itti hundeeffame irraa jalqabee hanga weerara sirni gita bittaa Minilik Oromiyaa Bahaa humnaan hinqabatanitti sirni walharkaa fuudhiinsa Baallii Abbaa Gadaa 86'n walduraa duubaan akka gageeffamaa ture (Isuma) irratti ta'era. Dabalataan manguddoonni seenaa dhageettii qaban Sirni Gadaa Odaa Bultum bara dheeraf Waggaa saddeetsaddeetitti altokko iddooseena qabeessa Godinichaa, Odaa Bultumitti, Sirni Baallii gaggeeffamaa akka ture Odeeffannoon Manguddoota irraa argame ni ibsa. Akkuma manguddoonni jedhanitti ummanni Oromoo Ituutifi Afran Qalloo Odaa Bultum dhufanii

Odaa jalqaba nagayaan jala bulle jedhanii Odaa kanaan, “Odaa Bultum” jedhanii maqaa akka itti moggaasan himu.

Hundeeffama sirna Gadaa Odaa bultumiifi Abboottii Gadaa sirnicha hundeeffaman Isheetuu (2001:79) irratti yoo ibsu:

Gabatee 3. Hundeeffama Sirna Gadaa Odaa Bultum

Lakk	Maqaa Abboottii Gadaa	Bara itti Hundeeffaman	Maqaalee Gadaa
1	Jaarraa Mardiidaa	1193-1200	Horota
2	Roobaa Dhungataa	1201-1208	Sabbaaqa
3	Roobaa Gobollee	1209-1216	Badhaadha (Dhiphisa)
4	Doyyoo Daarimuu	1217-1224	Fadata
5	Hariharii Hargaayaa	1225-1232	Daraaraa

Gabatee kana irraa akka hubatamutti hundeeffaman Sirna Gadaa Odaa Bultum bara 1193 yoo ta’u, kunis jaarraa 12ffaa keessa ta’uu isaati.

Yeroo sanatti Odaan Bultum giddu galeessa sirna Gadaa Oromoo tahee akka hundaa’u m urteeffatan. Erga murteeffatan booda heeraafi seera ittiin bulmaata sirna Gadaa tumatanii, akkaataa daangaa ilmaan Ituutiifi Afran Qalloo itti gooddatanis tumatan.

Heerri yeroo sana Odaa Bultum jalatti tumame heera bulchiinsaa, heera amantii, heera daangaa ofii eeggachuu, heera hariiroo alaa, heera Ijoollee, heera dubartii, heera dargaggootaa, heera loonii, heera nama nama ajjeesee, heera nama Ija baysee, kan Cabsee, heera akkaataa Abbaa Gadaa itti filatan, heera nama heeyyama malee muka muree, heera nama iccittii baaseefi kan kana fakkaatan Odaa Bultum jalatti tumatan. Boodarraa Odaan Bultum kun giddu galeessa sirnaa Gadaa Oromoota Baha Oromiyaa qofa osoo hin taane giddu galeessa sirna Gadaa Oromoo hundaa akka tahu labsan. Odaan Bultumis Odaa quxxusuu hangafa akka tahu taasifame. Sababiin isaatis osoo Odaan Bultum giddugaleessa Oromoo tahee hin hundaa’in dura heeraafi seerri

Oromoo hin guutamne. Booda garuu heeraafi seerri Ummata Oromoo kan guutame Odaa Bultum jalatti ta'uu isaati akka manguddoonni ibsanitti.

Akka aadaa Oromootti heerri guyyaa tumameeti halkan lallabama jedhama. Gama biraatiin heerriifi seerri dhaddacha yookiin garbii jalatti tumameeti Odaa jalatti lallabama. Saababiin isaa sagaleen Simbiraa, Ijoollee, horii akka hin dhagahamneefi ijaanis of maddii waan hin agarreef qalbii guutuun hordofuuf waan toluuf. Kan biraa namni horiifi daa'ima waa balleessu arguun xiyyeeffannaan akka hin laaffanne, namni karaa deemu hundi akka nama hin jeeqneefi kkf. Odaan Bultum Odaa Heeraa waan ta'eef Heera baay'ee heeree jira. Heeroota Odaan Bultum here keessaa muraasni akka armaan gadiitti taa'eeti jira:

2.2.11. Heera Oromoo

Sirni Gadaa Heera saba Oromoo guutuu, kan siyaasni, Diinagdeefi Hawaasummaan sabaichaa ittiin murteeffamu, kan guddina umrii, xiinsammuufi yeroo wajjiin daangeeffamee adeemsifamuufi kan miseensi sabichaa mirgaafi dirqama isaa beekee ittiin waliigalu wabii tokkummaa saba Oromooti jechuun Abbaan Gadaa Roolee Soorrii (2012:20) irratti ibsa. Innumti Fu:20-21) nama lammii Ameerkaa ta'e Joorji F. Kaarter (1967) wabeeffachuun akka ibsutti, “sirni Gadaa bulchiinsa raajii kan ummatni gurraachi uumeedha. Kanaaf, Sirni Gadaa saba Oromoo qofa osoo hinta'in, saboota gurraacha hunda niboonsa” jedhu.

Asmaroon (1973:81). Irratti heera saba Oromoo, sirna Gadaa kana yoo ibsu, qabxiilee garagaraatiin kaa'a; dhalli namaa adeemsa bara dheeraa keessa bulchiinsa gaarii argatee keessa sirni Gadaa isa ol'aanaadha. Sirni Gadaa sirna aangoon jaarsooliin ykn dargaggootaan qofa qabatamu osoo hinta'in, sirna sabni marti akka umrii isaatitti qooda keessatti hirmaatu qabu, sirni Gadaa Heera saba Oromoo, bal'inaan itti yaadamee kan hojjatameefi akka gaaritti ijaarame sirna aangoo dhaloota hundaaf hiruufi itti gaafatamummaa kennuu akka ta'e addeessa.

Toleeraafi hundeessaa (1995:76), Heeraa saba Oromoo, sirna Gadaa kun ittiin ibsamu yoo dubbatu, sirni Gadaa, sirna Oromoon ittiin walbulchan, duula (waraana) diinootaa ittiin dagaagfataniidha. Akkasumaas, akkataa Oromoo martii ittiin guuttuudha jedha.

Akka kitaabni “Seena Oromoo hanaga jaaraa 19^{ffaa} BATO’n bara 2004 maxxansiifameefi kitaabni Ilaalcha Oromoo bara 2012 maxxansa sadaffaa Dirribii Damusseen barreeffame, Heera Saba Oromoo, jalqabbii Sirna Gadaa ilaalchisee yaada walfakkaatu dhiheessu. Seeraa Odaa Nabee jalatti abbootiin Gadaa erga Oromoota bulchuu jalqabaii abbootiin Gada 225 akka hoogganan ibsaniiru. Lakkoofsi kuniis aangoo Gadaa tokkoon (Waggaa Saddeet) yoo herregame $225 \times 8 =$ waggaa 1800 ta’aa jechuudha. Kuniis yeroo qorannoo BATO(2004) irraa yoo hir’ifame waggaa 204 ta’a jechuudha. Waan ta’eefuu sirni Gadaa bu’uura hooggamsa Odaa Nabeetiin jaarraa sadaffaa keessa akka ta’e tilmaamaan ibsama.

2.2.11.1.Heera Odaa Bultum

Ummanni Oromoo Bahaa Odaan Bultum giddugaleessa sirna Gadaa Oromoo tahee akka hunda’u erga murteeffatan booda heeraafi seera ittiin bulmaata sirna Gadaa tumatanii, akkaataa daangaa ilmaan Ituutiifi Afran Qalloo itti qooddatanis tumatan.Heerri yeroo sana Odaa Bultum jalatti tumame heera bulchiinsaa, heera amantii, heera daangaa ofii eeggachuu, heera hariiroo alaa, heera Ijoollee, heera dubartii, heera dargaggootaa, heera loonii, heera nama nama ajjeesee, heera nama Ija bayse, kan Cabse, heera filmaata Abbaa Gadaa, heera nama heeyyama malee muka muree, heera nama iccittii baaseefi kan kana fakkaatan Odaa Bultum jalatti tumatan. Boodarraa Odaan Bultum giddu galeessa sirnaa Gadaa Oromoota Baha Oromiyaa qofa osoo hin taane giddu galeessa sirna Gadaa Oromoo hundaa akka tahu labsan. Odaan Bultumis Odaa quxxusuu hangafa akka tahu taasifame. Sababiin isaatis osoo Odaan Bultum giddugaleessa Oromoo tahee hin hundaa’in dura heeraafi seerri Oromoo hin guutamne. Booda garuu heeraafi seerri Ummata Oromoo kan guutame Odaa Bultum jalatti jedhama akka Abbootiin Gadaa himanitti.

Akka aadaa Oromootti heerri guyyaa tumameeti halkan lallabama jedhama. Gama biraatiin heerriifi seerri dhaddacha yookiin garbii jalatti tumameeti Odaa jalatti lallabama. Saababiin isaa sagaleen Simbiraa, Ijoollee, horii akka hin dhagahamneefi ijaanis of maddii waan hin agarreef qalbii guutuun hordofuuf tola. Kan biraa namni horiifi daa'ima waa balleessu osoo arguuxiyyeeffannaan akka hin laaffanne, namni karaa deemmu hundi akka nama hin jeeqneefi kkf. Odaan Bultum Odaa Heeraa waan ta'eef Heera baay'ee heeree jira. Muraasni

1. Heera saglan uumaa Ambaa heere

- 3-Obsuu
- 3-Dhoksuu
- 3-Gorsuu

Walumaa galatti saglan uumaa Ambaa jedhamu.

2. Yakka waaqaa lafaa (Dachiifi samii heere)

Yakka tokko yoo dalagan yoo namni si arguu baatees dachiifi samiin ragaa baati jechuudha. Kana jechuun dhugaa abbaan Waaqayyoo jechuudha.

3. Heera Abbaa Gadaa

- ✓ Yakka killichaa
- ✓ Yakka killee
- ✓ Yakka haadhaafi Abbaa
- ✓ Yakka obboleessaafi Obboleettii. Kana jalatti namni hundi akkuma Abbeetii, Haateetii, Obboleessa keetiifi Obboleetti teetii, akkasumaas akka mataa keetiitti ilaali jedheeti here. Waan jara kana irrti hin raawwanne kan biraa irrattis hinraawwatan jechuudha.

4. Heera isaan armaan gadii kanneen here:

- Heera Odaa heera Caffee here
- Heera garbii heera bulchiinsaa here
- Heera Dhaddachaa heera mana murtii

- Heera Dambii heera hariiroo qunnamtii alaa
- Heera Gumaa heera ajjeechaa,Dihaa
- Heera siiqqee dhimma dubartii
- Heera Agamsaa jaarsaafi jaartii
- Heera arraba fardaa haadhaafi Abbaa,warra soddaa,Gosaa
- Heera fuudhaafi heerumaafi kkf here.

5.Akaakuu yakkaati Heere

- ❖ Yakka Faanaa
- ❖ Yakka Faantuu (Faana baatee) je’eti.

Yakka faanaa jechuun yakka akkasii asiin dura raawwatamee jiraachuufi haarawa ta’uu dhabuu.

Waanuma raawwatamuun malu yoo ta’u /Faana baateen waan haarawa faana hin qabne raawwatame araara isaa keessaa wanni faanaadhaa kan akka Gaangee ni kennamti.

Yakka killichaa hulaa 4tti yoo heeru

- Mana Diinoo (Diinaa)
- Mana Amboo
- Mana Gosoo
- Mana Obboleessoo

Jechuun akka ilaalamuu danda’utti here.Qaama nama hundaa yoo miidhame addaan hire.

6.Heerri Odaa Bultum seeraafi murtii Odaa Roobaa jalatti Oromoon san dura gaafa

Miiloon dhaabbate lallabate kan akka :

- Sirna Bokkuu
- Sirna Cidhaa
- Sirna Gumaa
- Aadaa waliin jireenyaa

- Sirna dhaalaafi sirna uumama eeguu irratti dabaluun fooyyeessuun haala qabatamaa naannawa isaatti temeeti jira.

Heerri Odaa Bultum Fardaafi Looniif iddoo guddaa akka kenneefii jiru manguddonni Ituu Mahaammad Ahaammadiifi Shaamil Ammadoo gaafa guyyaa 15/3/2008 bifa armaan gadiitiin mirridu:

*Mataarraa gaanfa qabaa
Waani gaafatan qabaa
Addarraa gaarree qabaa
Waan gaarii surree qabaa
Afaanii marga qabaa
Funyaanii filtuu qabaa
Waan filatameef qabaa
Harki lamaan qarqabaa
Hoolallaan gidduu kaayaa
Tafni lamaan qarqabaa
Qanxarroon gidduu kaayaa*

Hariirtuu dirraa Dalluun irra kaayaa jechuun mirriga keessatti

Rakkooleen Ummata Oromoo irraa gahaa ture hundi kan dhaabbate Odaa Bultum jalatti. Rakkoon akka du'aa, akkasumas Aannan duraan itituu dide naannoo Odaa Bultum kanatti itite. Kun hundinuu akka Odaan Bultum dhalootaan Odaalee Shanan gidduu galeessa sirna gadaa tahan keessa quxxusuu hangafa akka tahu taasisee jira. Akka manguddoonni jedhanitti Ummata Oromoo Booranaatis tahee kan biraatis heeraafi seera sirna Gadaa guutuu hin qaban osoo heeraa fi seerri Sirna Gadaa Odaa Bultum jalatti hin tumamin dura. Heeraafi seera guutuu sirna Gadaa kan tume Oromoota Ituutifi Afran Qallooti. Oromoonni hundinuu seera guutuu Odaa Bultum jalatti tumame kana fudhatanii akka itti walbulchaniifi ittiin bulan godhatan. Achuman itti fufanii Gadaa dhaabanii, Qondaala dhaabanii, Bokkuu dhaabanii, Raaba dhaabanii, Rubboo dhaabanii, maxarrii godhanii gara daangaa addaan qooduutti seenan.

Ayyaanni Odaa Bultum waggaa saddeet saddeetitti kabajama. Gaafa kabaja ayyaana kanaa korma saddeetu qalama. Galmis saddeetu ijaarama; Aannan ciicoo (qabee) saddeetin dhaqa. Bunni qalame killa saddeetu dhaqa. Jimaan haqaaraa (Hidhaa) saddeet, dubartiin

ciicoofi siiqqee qabattee dhaqxuus saddeeti.kun heeraan kan murtaa’eefi hiikkaa mataasaa kan qabudha. Dhimma kana ilaalchisee mirriga keessatti argina:

Afuriin Odaa Bulee
Shaniin darrabaa bulee
Darrabbaa halkan heeraa
Maal heerrataa bulee
Killa saddeetiin heeree
Ciicoo saddeetiin heeree
Haqaaraa saddeetiin heeree
Afur olitti heeree
Afur gaditti heeree
Killa saddeetiin heeree
Afur olitti heeree
Afur gaditti heeree
Mirriga Harargee (2004:68).

Waa’ee mirriga kanaa ilaalchisee Najjaash Umar 10/4/2008 akka yaada kennetti, “afuriin Odaa bulee shaniin Darrabbaa bulee” isa jedhu irratti gosoota Oromoo Ituu ilaalchisee manguddoonni tokko tokko Ituun sagali jedhu, tokko tokko immoo kudhani jedhu; kana ilaalchisee yaadoota afuriin Odaa bulee ,shaniin Darrabbaa bulee isa jedhu kana irratti Oromoon Ituu Qaalluu malee sagal, Qaalluu dabalatee kudhan akka ta’eefi Mirrignis shaniin Odaa Bule,Shaniin Darrabaa bulee,Darrabbaa halkan heeraa,---jedhee itti fufuu akka qabu ibsa.

2.2.12. Miseensa (Gogeessa) Gadaatiifi Marsaa Gadaa

Sirni Gadaa akkuma guutuu Oromiyaatti maqaa adda addaa haaqabaatuu malee Gadaan shanuma. Gadaan tokkoo bara saddeet of keessa qaba. Gadaan tokkoo waggaa saddeet fixee naanna’ee bakka isaatti kan deebi’u waggaa Afurtama booda akka ta’ee manguddoonni ni dubbatu.Miseensa Gadaa tokkoo jechuun namni bulchiinsa Gadaa tokko keessatti filamee waggaa saddeet (8) booda aangoo siyaasaa itti gadhiisuu dha. Akkuma Sirna Gadaa naannoolee Oromiyaa biroo,Sirna Gadaa Odaa Bultum keessattis Miseensoonni Gadaa (GogeessaGadaa) shantu jira.

2.2.12.1. Miseensa Gadaa Odaa Bultum:

Miseensoonni (Gogeessonni) Gadaa shanan Odaa Bultum kan jedhan baay'inaan shan yoo ta'u, isaaniia, Miseensa Gadaa Horataa, miseensa Gadaa Sabbaaqaa, miseensa Gadaa Badhaadha(Dhiphisaa), miseensa Gadaa Fadataafi Miseensa Gadaa Daraaraa jedhamuun beekkamu ture.

2.2.12.1.1. Miseensa Gadaa Horata:

Miseensi Gadaa horotaa akkuma beekkamu Oromoon Bareentumaa jalqaba dhufanii Odaa Bultum kan qubatan naannoo laga mormor akka ta'e qorannoo kana keessatti ibsameeti jira. Sababiin bareentumni naannoo laga momor gadi dhiisee dhufee naannoo Odaa Bultum kana qubateef rakkoon addaa addaa waan irraa gahaa tureef akka akka ta'e manguddoonni Ituu ni dubbatu. Yeroo naannoo laga mormor irraa ka'anii gamana cehan, shanan bareentumaa akka ta'ees ni dubbatama. Rakkoon yeroo sanatti isaan mudatee ture rakkoo akka du'aafi beelaa yoo ta'u yeroo sanatti horiiniifi namni walhin horu, kan dhalatuus ni du'a ture, jiboonni hin baroodan , harreen hin iyyitu, horii hin rima'u, namniihin ulfaa'u ture. Osoo rakkina kanaan karaa waggaa dheeraa deemaa turan booda osoo deemanii odaa Bultum kana jalatti goranii akkuma bulan duutii irraa haftee, horiifi namniis walhoruu jalqabe kanuma irraa ka'uun gogeessa kana Oromoon Bareentumaa maqaa Horota jedhamu kana akka baasaniif dubbatu. Achuma irraa eegaluun Oromoon Bareentuma Bahaa Odaa Bultum jalatti sirna Gadaa akkuma hundeeffataniin miseensi Gadaa Odaa Bultum isaan jalqaba irraa eeganiis Miseensa Horotaa ta'uu isaati.

2.2.12.1.2. Miseensa Gadaa Sabbaaqaa:

Manguddooni Oromoo Najjaasha Umar 10/4/2008, Aliyyii Abdii 20/3/2008 fi A/Gadaa Mahaammad Ahaammad 10/3/2008 akka odeeffannoo laatanitti Ummanni Oromoo yeroo jalqaba rakkoon du'aafi beelaa irraa haftee naannoo Odaa Bultum qubatee ture. Erga rakkoon du'aa irraa hafteen booda hormaata jalqabee akka turees ragaa bahu. Yeroo hormaata eegalaniin booda yeroo waggaa saddeeti gahan hormaanni isaanii dachaan dabaluu eegale.

Ummanni Oromoo Bareentumaa yeroo hormaanni isaanii dachaan dabale kanatti gogeessa Gadaa hormaanni isaanii keessa dabale maqaa maal akka moggaasaniif murteessan; moggaasni isaan miseensa Gadaa kanaaf moggaasaniis saabbaaqa ta'uu akka qabu irratti waliigaluu isaati. Kanaaf gogeessa kana maqaa sabbaaqa jedhu akka moggaasaniif raga bahuu. Achumaan Gadaa Sabbaaqa fudhate jefhu. Kanaaf Sabaaqa jechuun hormaata dachaan dabaluu akka ta'ees ogeefkennitoonni ni dubbatu.

2.2.12.1.3.Miseensa Gadaa Dhiphisa (Badhaadha):

Akkuma olitti tuqametti Oromoon Bareentuma Bahaa gogeessoota lamaan jechuun Horotaafi Sabbaaqa erga dabarsaniin bodaa gogeessi gadaa isaan seenaan Dhiphisa ta'uu isaati. Dhiphisa jechuun akka manguddoonni Ibroo Ammadoo Wadaay 9/3/2008, Haakim Ziyaad 16/3/2008fi Sulxaan Umaree 21/3/2008 jedhanitti Gadaa rakkinaa(beelaa), Gadaa Hoongee ta'uu isaati.

Gadaa lameen akkuma dabarsaniin hoongeen buutee horiin aannaan bahuu dhiisee tiitisa bahuu akka jalqabe, horgeen namaas xiqqaachuu akka jalqabde, beelli akka hammaachaa dhufe dubbatu. Kanaaf rakkina kana irraa ka'uun gogeessa kanaaf maqaa Dhiphisa jedhu akka moggaasaniif manguddoonni ni dubbatu jechudha.

Haa'uu malee bara dhumiinsa Gogeessa dhiphisaatti rakkinni dhufe san hundi hafuun horiin aannaan bahuu akka jalqabe, duutii akka hafte, beellii gara quufaatti, horiin walhoruu akka jalqabe manguddoonni ni dubbatu. Kanaaf kanuma irraa ka'uun bara dhuma gadaa Dhiphaasaatti rakkinni hundi gara bal'inaattii waan jijjiirameef maqaa gogeessa gara Badhaadhaatti akka jijjiirran dubbatama.

2.2.12.1.4.Miseensa Gadaa Fadataa:

Bulchiinsi Gadaa Badhaadhaa bara Gadaa isaa akkuma xumurateen Gadaa garaa Fdataatti dabarsee ture akka odeefkennitoonni jedhanitti. Gogeessi Gadaa Fodataa Gadaa waan maraan keessattuu hormaataaniifi lafaan itti bal'achaa turan ta'uu isaati.

Gogeessi Gadaa Fadataa Gadaa hormaata itti eegalanii turan Badhaadha keessa kan ture dachaan itti babal'ifataa ture akka ta'e ni himama. Barri kun horiin isaanii kan Daraaraa keessa hormaata eegale, Gadaa hormaata itti babal'ifate , namni hormaata eegale kan keessa hormaata isaa babal'ifate, bara qabeenya kallattii maraan keessa babal'ifatan, bara babal'ifannaa lafaafi kkf waan ta'eef maqaa fadata jedhamu akka moggaasaniis manguddoonni raga bahu. Kabaaf Fadata jechuun addaan babal'achuu, fadachuu babal'ifannaa jechuudha.

2.2.12.1.5.Miseensa Gadaa Daraaraa:

Gadaa hormaataafi lafaan itti daran(Irraa Caalaa)babal'achaa, daddaraaraa turaniidha. Akkuma gogeessi Gadaa Fadataa bara bulchiinsa isaa waggaa saddeet xumureen aangoo bulchiinsaa dabarsee gogeessa Gadaa Daraaraatiif kennaa ture.Daraaraa jechuun babbaladhaa ykn lalisaa jechuudha. Gogeessi Gadaa Daraaraa gogeessa Gadaa Hormaata babal'ifachaa turan keessa dachaan babal'ifatan akka ture manguddoon ni dubbatu. Bara Bulchiinsa Gadaa Daraaraa keessa rakkoon beelaa,duutiifi hoongeen kan hin jirrefi gogeessa hormaanniifi qabeenya Oromoo Bahaa dachaan keessa babal'achaa ture akka ta'ees manguddoonni Shaamil Ammadoo 15/3/2008,Alierryi Abdii 20/3/2008,Sulxaan Umaree 21,3/2008, Mahaammad Usmaan 10/9/2008fi Faaxumaa Galmoo 10/3/2008 afoola argaa dhageettii ni addeessu.

Gogeessa Gadaa Daraaraa keessa Abbaan Gadaa Odaa Bultum, Gosaa Ituu kan ta'e,Yaayyaa Alii Siree akka ta'ees manguunni dabaluun ibsu. Haata'uu malee Gogeessi Gadaa Daraaraa xumuramuuf waggaan tokko yoo hafuuf sirni Gadaa Odaa Bultum Sirna nafxanyaatiin addaan kutamee akka turees ni himama. Kanaaf Sirni Gadaa Odaa Bultum gogeessi Gadaa Daraaraa Gadaa isaa xumree waggaa Afurtama booda Gadaa Horotaatti deebisuuf yoo jedhu waggaan tokko yoo hafuuf addaan cite ture jechuudha.

BOQONNAA SADII: MALAAWWAN QORANNOO

Boqonnaa kana keessatti, walii galaqorannichaa, filannoo iddattoo qorannichaa, filannoo iddattoo qorannichaafi tooftaalee odeeffannoon ittiin sassaabame, akkasumas muuxannoo yeroo daawwannaa argaman walduraa duubaan dhiyaatee jira.

3.1. Mala Qorannichaa

Malleen qorannoo adda addaa akka jiran hayyoonni ragaa bahu. Malli qorannoo akkamtaa yookiin qulqullinaa malleen jiran keessaa isa tokko. Addunyaan hayyoota Timfi Sigh (2002)fi (2007)walduraa duubaan wabeeffachuun malli akkamtaa haalli jiruufi jireenya hawaasichaa Yookiin amalli hawaasa sanaa akkaataafi bifa inni qabuun maal akka ta'e akkasumas sababni isaa maal akka ta'e kan ittiin xiinxalamu ta'uu addeessa. Qoratichiis mala kana fayyadamuun mala qorannoo ibsaa hojii irra oolcheera.

Dastaan(2002) malli qorannoo ibsaa hiika bu'uuraafi tarreessuun maaltu akka ta'e, maaltu akka ta'aa jiru, kan ittiin adda baafatuu ta'uu isaa ibsa. Kana Malees Yaada kana kandeeggaru,Dastaan (2001:19) kitaaba bu'uura Qorannoo jedhu irratti gosoota qorannoo yeroo ibsu, qu'annoon tokko haala odeeffannoon ittiin funaanamuufi kan funaanme sun haala ittiin hiikamu irratti hundaa'ee qu'annoo lakkofsawwaniifi allakkofsawwaniin ta'a jechuu dhan ibsa. Kana irraa ka'uun gosa qorannoo, yoo himu gosti qorannoo kanaa al-lakkofsawaadha. Sababiin isaa, qu'annoon mala al-lakkofsawaa aadaa hawaasaa ibsa waan ta'eef. Qu'annoon kunis aadaa jalatti ramadamu irratti waan adamsifameef mala kanatti dhimma baheeti jira.

3.2. Filannoo Iddoo Qorannichaa

Qorannoon kun Xiinxala Gogeessa Sirna Gadaa Odaa Bultum qofarratti akka ta'edaangaa qorannichaa keessatti ibsamuun ni yaadatama. Iddoon kun Godina Harargee Lixaa bakki odeeffannoon irraa argame abbootii Gadaa duraanii,kan baallii harkaa qabaniifi abbootii seenaa iddoo galma Odaa Bultumitti afeeruun, namoota waa'ee sirna Gadaa Odaa Bultum beekan iddoo isaan jiran deemuun odeeffannoon funaaname ,dookumantiiwwan

gararaa Waajjira Aadaafi Turizimii Godina Harargee Lixaa, Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Odaa Bultum, Aanaa Ciroofi Galma Odaa Bultum keessatti argaman xiinxaluu.

Naannoo qorannoon tokko itti gaggeeffamu beekuun, hawaasa odeeffannoo irraa funaan sana beekuun qoratichaaf danqaa hin ta'u. (mac Donald 1972:413-414).

3.3. Mala Filannaa Iddattoo Qorannichaa

Qoratichi odeeffannoo barbaadu argachuuf, hirmaattota qorannichaaf isa tajaajilan kan filate mala iddattoo miti carraa(Non probability)kan ta'e iddattessuugosa lama:Akkayyoo (purposivesampling)fi iddatteessuu dardarbaa dabarsaa(Snowball Sampling)fayyamaadeeti qorannoo gadigeesse. Kana jechuun qorataan tokko beekumsa dhimmicha irratti qaburra akan ka'ekanneen odeeffannoo irraa argachuu danda'u murteessuu ilaallata. Akkayyoo Kan jedhameef 'Akka kaayyoo' qoratichaatti odeeffataa yookiin deebistoota filachuu waan ta'eefi. Dhimma kana Berg (2001:32) yoo ibsu, "when developing a purposive sample, researchers their special knowledge or expertise about group to select subjects who represent this population," jechuun cimsa.

Malli iddateessuu lammaffaan qorataan itti fayyadame mala iddatteessuu darbaa-dabarsaa (Snowball Sampling)dha.Akaakuun iddateessuu kanaa darbaa dabarsaan odeeffattoota filachuun odeeffannoo funaanuudha. Dencombe (2007:17) iddatticha yoo ibsu, "With snowballing, the sample emerges though a process of reference from one person to the next", jedha.barbaachisummaan isaas ammam akka ta'e Berg (2001 :32-3) akkanatti ibsa.

Snowballing is some times the best way to locate subjects with certain attrbuts or characteristics necessary in astudy. Snowball samples are particularly popular among researchers interested in studing arious classes of deviance, sensitive topics, or difficult to reach population.

Kanaafuu namoota qorannichaf odeeffannoo barbaachisu kennan iyyafachuun, itti guuta odeeffannoo argametiif namichi odeeffannoo kennu sun kan biraas

akka heeru taasisuudha. “Darbaa-dabarsaa kan jedhameefis odeeffannoo dabalataatiif deebistoota kanneen biroo heeruun waan gaggeeffameefi.

Qoratichis bu’uuruma kanaan odeefkennitoota maalummaafi gosoota Gogeessa Sirna Gadaa Odaa Bultum hubannoo qaban, manguddootaafi hayyoota keessaa kaayyoo qorannichaa galmaan ga’uu danda’an jedhee itti amane akka kaayyoo isaatti filatee jira. Qoratichi mala iddattoo akkayyoo kana kan filateef waa’ee odeeffannoo isaa irratti namoota beekumsa qabanitti qaama dhimmi irra caalatti ilaallatu, jechuunis dhimmoota aadaa, seenaafi duudhaa Oromoo faana walitti hidhannaa qaban naaf argamsiisuu danda’an jedhee waan amaneefidha.

Qorannoo kana keessatti qoratichi filannoo iddattoo isaa kanaas hojii irra osoo hin oolchin dura odeeffannoo kennitoota addaan baafachuuf dursa galma Odaa Bultum deemuun abbaa Gadaa waliin marii taasiseera. Itti dabaluunis manguddoo beekkamaa odeef kennitoota gaafachuun walqunnamuun gaaffilee barbaachisu gaaffachuuf haala mijeeffateera.

3.4. Malleen Odeeffannoon Ittiin Funaaname

Qorannoon yeroo gaggeeffamu, odeeffannoo funaun hojii hangafaati. Odeeffannoon funaaname kunis malleen adda adaatti dhimma bahuudhaani kan gaggeeffame. Isaanis Afgaaffii, Daawwannaa(Observation),daawwannaa hirmaachuu (Participant Observation) fi waraabbii(Recording)tti fayyadamuun bifa mala akkamatti fayyadamee jechaan ibsuun kan gaggeeffameedha.Kana ilaalchisee Dastaa (2002:230)irratti mariet jiefi Mariet (2001) wabeeffachuun yoo ibsu,“Qorannoo akkamtaa gaggeessuuf odeeffannoon kan funaanamu daawwannaa, afgaaffiifi meeshaalee sursagalee faatiin deggaramudhaani” jechuun ibsa.

Addunyaa (2010:16) mala odeeffannoon ittiin funaanamu keessaa afgaaffii, daawwannaa, Marii garee xiyyeeffatamaafi sakatta’a dookumantii fayyadamuun akka danda’amu addeessa. Kanuma bu’ura godhachuun qoratichis qorannoo isaa keessatti malleen armaan olii keessaa mala af gaaffii, daawwannaa, daawwannaa hirmannaafi Suur

sagaleetti fayyadamun ragaa odeeffannoo walitti qabateti jira. Qorannoo kana gaggessuuf madda odeffannoo lamatti kan gargaarameedha. Isaanis madda ragaa tokkoffaafi madda ragaa lammaffaati. Inni tokkoffaan kan argamu aloola (Field work) bahuun deeffannoo funaannachuudha. lammaffaan mataduree qorannoo isaa waliin waan walqabataniifi kitaabilee garagaraa sakatta'uun dubbisuu dha.

3.4.1. Daawwannaa

Daawwannaan qorannoo Fookloorii mala odeeffannoo funaanuuf fayyadu keessaa isa tokko. Haala kana Goldenstein (1974:25) irratti yoo ibsu, qorattoonni fooklooriis akkuma qorattoota aloolaa kaawwanii gochuun mala barbaachisaa akka ta'e addeessa. Haaluma kanaan gaafa guyyaa 3/3/2008 iddoo ayyaanni kuni kabajamutti argamuun raawwiifi afoola jilaawwan kanaan walqabatan yaadannoo qabachuun cinatti, surgaleen deeggaramuun odeeffannoo walitti qabachuu danda'eera. Tooftaa kanaan dhimma qorannoo kanaa waliin kan deemu yookiin qorannoo kana waliin walitti hidhatiinsa kan qabu waan barbaadame kan itti guutamu dursee qopheessuun ykn yaadannoo battalaa fudhachuun kallattiin ilaaludha. Kana ilaalchisee qoratiichi Godina Harargee Lixaa Aanaa Odaa Bultum Bakka galmi Odaa Bultum itti argamu 'Araddaa Goda Harootti' jedhamutti argamu suuraalee galma keessatti argaman daawwachuun sakatta'uufi suuraalee kaasuun yaadannoo qabateera.

Kaayyoon daawwannaa deebii odeeffannitoonni afgaaffiin deebisan mirkaneessuudha. Wanti namni hojjetu kan dubbatu irraa adda ta'uu waan danda'uuf, daawwannaan fudhata muummaafi amansiisummaa qorannichaa dabaluu danda'a. Daawwannaan adeemsa namni tokko haala karoora isaan walitti dhufeenya qabuun wanta haala qabatamaa keessatti argamu waraabuu, qooduu, amala nama dhunfaa kallattiin ilaaluudha. Walumaa galatti, daawwannaan kun bifa daawwatamuun yaadannoo battalaa fudhachuun qabatamaan haala sirna ayyaana sirni Gadaa Odaa Bultum keessatti raawwatamu si'a lama daawwachuun akkasumaas waraabuun ragaan walitti qabameeti jira.

3.4.2. Af-gaaffii

Qorannoo adeemsifamee jiru kanaaf af-gaaffiin mala odeeffannoo funaanuu isaa tokkodha. Mala kanaan gaaffileen mata duree qorannichaa waliin walitti dhufeenya qaban dursee qopheessuun iddattootaaf dhiyeessuun odeeffannoo walitti qabadheera. Af-gaaffiin gaaffilee afaanii banaa ta'an odeeffannoo walitti qabachuudhaaf bakka guddaa qaba. Merriam (1988:176) give sample opportunity to probe for clarification and ask questions appropriate the respondents knowledge involvement status.” jechuun ibsa. Afgaaffiin meeshaalee odeeffannoo funaanuuf gargaaran keessa isa tokkodha. Yaaduma kana cimsuun Addunyaa (2011) akka ibsutti “odeeffannoon gaaffii ‘ Akkam’ ‘ Akkamitti’ jedhan deebisuuf oolu keessa gosa afgaaffii hincaaseffamneedha.” Kanaafuu, qorannoo kana keessatti odeeffannoo sassabuuf afgaaffii hincaasefamnetu hojii irra oolee jira. Kan biroo knorth(1996:71) irratti yommuu ibsu, hanga danda'ametti ayyaanni yommuu gaggeeffamu kaayyoo kabajamuufi maal akka ta'eefi adeemsi jalqabamee hanga dhumaatti jijjiirama maalii akka agarsiisan ilaaluun barbaachisaa akka ta'e ibsa. Qorannoo kanaaf gaaffileen qophaa'an, dhiyaataniiru. Gaaffileen qindaa'an kunnenis muuxannoo kitaabilee qorannoo garagaraafi yaadota marii daawwannaa irraa argame irraa ka'uni. Gaaffileen banaa bu'uura gaaffilee deebii argachuu irratti xiyyeeffatan osoo hintaane beekkumsaafi muxannoo namootaa irratti hundaa'uun kan deebi'aniidha. Gaaffileen cufaan immoo bu'uura gaaffilee deebii argatan irratti hundaa'uun kan dhiyaataniidha. Walumaagalatti gaaffileen afgaaffii keessatti osoo hindhiyaatin hafan, adeemsa daawwannaa aloolaa keessatti mul'atan yoo jiraatanis, adeemsa qorannoo keessatti qaawwa uumaman kan guutan ta'uu isaati.

Afgaaffiin afaaniin odeef kennitoota qoratichaan kan gaafatamuudha. Dhimmichi hiika ta'uu danda'u odeefkennitoonniifi qorataan fuuletti walgahanii odeeffannoo walii kan kennaniidha. Faayidaa mala kanaa yoo ibsu, Punch (1998) “The interview is one of the main data collection tool in qualitative research. It is a very good way of assessing people perceptions.” jedha. Akka yaada kanarraa hubanutti afgaaffiin qorannoo akkamtaa keessatti meeshaa funaansa ragaa murteessaa ta'uu isaa ibsa.

Haaluma kanaan “Xiinxala Sirna Gadaa Odaa Bultum” irratti odeefkennitonni hirmaatan, Abbaattii Gadaa, Qorattoota Seenaa waajjira Aadaafi Turizimii Aanootaafi godinaa, hayyootaafi Manguddoota argaa dhageettii af-gaaffilee irraa qooda fudhataniiti jiran. odeefkennitoota kanneeniif afgaafiin dhiyaate baay’inni isaa kudhan(10) yoo ta’u, gaaffileen afaanii hundi muuxannoo jireenya odeefkennitootaarratti hundaa’uun kan deebi’uudha. Namoonni afgaaffii irratti hirmaatan dhiira 25fi dubara 1waliigala 26 ta’u jechuudha.

3.5. Meeshaa Ragaan Ittiin Funaanname

Qorannoo qoratamu tokko keessatti ragaa funaanuuf meeshaaleen dhimma itti bahaman osoo hin barbaachifne hin hafan. Qorataanis qorannoo isaa kana keessatti irra caalatti meeshaalee akka kaameraa, teephii sagalee waraabduufi viidiyoo dhimma itti baheera. Meeshaaleen kunninis irra caalaatti qorannoo isaatiif waan bakka guddaa qabaniif adeemsa daawwannaa aloolaafi gaaffii afaanii keessatti hayyama hojjattoota waajjirichaafi odeef-kennitootaatiin itti tajaajilamaniiru. Odeeffannoon meeshaalee kanaan fayyadamuun walitti qabamanis qorattichaan irra caalaan isaanii gara bareeffamaatti jijjiramuun dhiyaataniiru. Suuraaleen kaafaman muraasnis waraqaa qorannoo kana keessatti hammatamuun dhiyaatanii jiru.

3.6.Qindoomina Qorannoo

Qorannoon kun mata duree, ‘Xiinxala gogeessa Sirna Gadaa Bdaa Bultum’ jedhu irratti kan gaggeeffame yoo ta’u, boqonnaa shanitti qoodamee kan qophaa’eedha. Haaluma kanaan boqonnaan tokko seensa qorannichaa keessatti qabxiilee hammatamuu qaban kanneen akka seenduubee, ka’umsa qorannichaa, kaayyoo, barbaachisummaafi daangaan qorannoo kan itti gaggeeffame ;dabalataanis hanqinnoota hojii qorannoo kana keessatti mul’atan duraa duubummaa isaa qabatee tarreeffameeti jira.

Boqonnaa lama keessatti immoo barruulee mata duree qorannichaa waliin walitti dhufeenya qabaniifi dhimmoota walfakkaataa of keessaa qaban sirritti ilaallamaniiru.

Boqonnaan sadaaffaanis haalum kanaan, akkaataa qorannichi itti gageeffame, filannoo iddattoo qorannichaa, maloota iddattoofi hirmaattota qorannichaa, maloota odeeffannoon itti walitti qabameefi meeshaalee funaansa ragaaf hojii irra oolanifi muuxannoo hojii aloolarraa argame kan keessatti hammatameedha.

Boqonnaa afur keessatti yaada hayyootaa boqonnaa lamaa keessatti ibsamaniifi gaaffilee afgaaffiifi daawwannaa irratti hundaa'uudhaan xiinxalliin gaggeessa ayyaana Sirna Gadaa Odaa Bultum irrati gaggeeffameeti jira. Dabalataanis hojiin daawwannaa aloolaatiin meeshaalee funaansa ragaa fayyadamuun sassaabaman waa'ee Gogeessa Sirna Gadaa Odaa Bultum waliin walqabatan ragaa funaaname gara bareeffamatti jijjiiramuun ibsa bal'aa waliin dhiyaatanii jiru.

3.7. Muxannoo Hojii Aloolaa irraa Argame

Muuxannoon hojii aloolaa keessatti Muxannoon argamu qaama qorannichaa waan ta'eef xiyyeeffannoo barbaada. Haala kanaas, hayyoonni yeroo cimsan, “qorataan aloolaa tokko qorannoo aloolaan dura, wayitii qorannoofi aloolaan booda hojiiwwan raawwatame qaama qorannichaa waan ta'aniif qorannoo fookloorii keessatti xiyyeeffannoo argachuu qabu” jechuun ibsu (Goldstien 1974:37:42;Fekade 1991:124-139). Waan ta'eef hojiiwwan qorannoo aloolaam duraa, yeroo aloolaa, aloolaan boodaa hojjataman haala armaan gadiitiin dhiyaataniiru.

3.7.1. Hojii Qorannoo Aloolaan Duraa

Akkuma muummeen barnoota Afaan Oromoo, Ogbarruufi fookloorii mata duree qorannichaa sakatta'uun mirkaneessee booda, qorataan barruulee sakatta'a barruufi qorannoolee biroo gosa fookloorii keessaa Gogeessa Sirna Gadaa Odaa Bultumiin walqabatan gaggeesseera. Dabalataanis maalummaa qorannoo, amaloota funaansa odeeffannoo, gaaffiilee odeeff kennitootaf dhiyaachuu qabaniifi kan birootiif maddi odeeffannoo dhiyaataniiru. Yeroo kanatti qorannoo keessa seenuun wanti hojjatame hin turre. Yeroma

kana Xalayaa deeggarsaa Fulbaana 10/1/2008 Yuunivarsitii Finfinnee, Koollejii Namoomaa, Qo'annoo Afaanotaa, Joornaaliziimiifi Qunnamtii; Muummee Afaan Oromoo, Ogbaruufi Fookloorii irraa bareessuun meeshaalee funaansa ragaaleef gargaaran qopheeffateeti jira. Itti ansuun gaafa guyyaa 20/02/2008 irraa eegaluun gara hojii aloolaatti bobba'ee jira. Hojiilee kana keessatti waa'ee achii asdhuftee ayyaana sirna Gadaa Odaa Bultum, teessuma lafaa, seenaa, haala hawaasichaafi kkf ilaalchisee odeeffannoon kan walitti qabame yoo ta'u, kallattii qorannichaa kan agarsiisu danda'an, qoratichi yaada ka'umsaa argateera. keessattuu maalummaa qorannoo aloolaa, maloota funaansa odeeffannoo qorannoo aloolaa, gaaffilee odeeffakennitootaaf dhiyaachuu qabaniifi akkamitti dhihaataniif kan jedhu maddi odeeffannoo argameera. Yeroo qoratichi wantoota funaansa odeeffannoof isa barbaachisu qabatee gara iddoo qorannootti deeme wantoonni sirnichaaf qophaa'uu qaban jedhamee qoratichaan daawwatameefi bifa odeeffannootiin funaaname boqonnaa itti aanu jalatti xiinxalamuun taa'eti jira.

3.7.2. Hojii Qorannoo Yeroo Aloolaa

Qorannichi bakka adeemsifamu Aanaa Odaa Bultum gaafa 01/03/2008 ALI jalqabee haala odeeffannoo itti argachu qabu sakatta'uu jalqabe. Haala kana wajjiin qoratichi xalayaa deeggarsaa Muummeen kenneefi Waajjira Aadaafi Turiziimii Godina Harargee Lixaa irraa kenname qabachuun "Xiinxala Sirna Gadaa Odaa Bultum" jedhu irratti odeeffannoo funaanuuf Aanaa Odaa Bultum deemee waajjira Aadaafi turizimi aanichaa waliin walqunnameeti jira. Sana booda waajjirichatti maaliif akka dhufe itti himuun odeeffannoo funaanu jalqabe.

Kana madditti immoo waajjira Aadaafi Turiziimii Aanaa Odaa Bultum wajjiin marii gaggeessuun mala iddateessuu darbaa dabarsaa fayyadamuun akkataa namoota odeeffannoo kennuu danda'an itti argadhuufi jilaawwan Sirna Gadaa waliin walqabatee galma Odaa Bultum itti deemee odeeffannoo bifa suuraafi haala teessuma lafa Odaan itti argamu gaafa guyyaa 3/03/2008 mariin gaggeeffameeti jira. Marii kannarratti kallattii itti deemuu qabuufi Abbootii Godaa Odaa Bultum kan Gadaa harkaa qabuufi yuboota waliin

qorataan akka walqunnamee odeeffaannoo funaanu kallatiin ka'ameeti jira. Adeemsa kanaanis Sadaasa 10/03/2008 ogeessoota Waajjira Aadaa turiziimii Aanaa Odaa Bultum waliin ta'uun Galma Abbaa Gadaa deemuun Odeeffannoo akka halaa ijaarsa Galmaa, Suuraawwan ayyaanichaan walqabataniifi iddoowwan ayyaanichi ittigaggeeffamu kana akka naannigaa, siidaa dandeen, bakka qalmaata korommiifi kanneen biroo manguddoota dhaloota naannoo sanaa ofitti dabaluuniifi noonnoon qorataafis haarawa waan hintaaneef muuxannoo qabu waliin odeeffannoon sassaabameeti jira. Adeemsa daawwannaa sana keessatti rakkoon ture abbootiin Gadaa haallii teessuma isaaniif mijaa'ee waan hin jirreef bakki isaan itti argaman mana jireenyaa isaanii ta'uu irraan kan ka'e odeeffannoo gahaa dhabuu qoratichaati. Gaafa guyyaa 20/03/2008 qorataan xalayaa deeggarsaa qabachuun abbootii Gadaa Manneen isaanii deenuun odeeffannoo waa'ee maalummaa sirna Gadaa odaa Bultum, Seenaa Sirna Gadaa Odaa Bultum, haala kabaja sirna Gadaa Odaa bultum ilaalchisee odeeffannoon mala iddateessuu darbaa dabarsaatti fayyadamuun bifa suursagaleetiin funaanameeti jira. Abbaa Gadaa Mahaammad Ammaad Bookee gaafa guyyaa 10,11/3/2008, Abbaa Gadaa Shaamil Ammadoo 15/3/2008, Abbaa Gadaa Aliyyii Abdii 20/3/2008 iddoo mana jireenya isaanii deemuun odeeffannoon funaanameeti jira. Qoratichi Amajjii, bara 2007/2015 gaafa Ayyaana Sirni Gadaa Odaa Bultum yeroo Gadaan Horotaa, Gadaa Sabbaaqaaf baallii dabarsu hojii qorannootiif ta'uu baatus Ayyaannicha irratti hirmaataa waan tureef muuxannoo qabuufi odeeffannoo odeef kennitoota irraa argametti fayyadamuun haala sirna ayyaanichaa bal'inaan boqonnaa Afur keessatti barreeffamaafi suuraan walqabsiisuun xiinxalee teessiseeti jira.

3.7.3. Hojii Qorannoo Aloolaan Boodaa

Adeemsa Aloolaan booda, hojii aloolaa sana irraa argame waliin kitaabotaa wabii qorannoon walititti dhufeenya qaban dubbisuun, odeeffannoo odeefkennitoota irraa argameefi suurawwan ayyaanicha bakka bu'an walitti qabeera. Wayitii hojii aloolaa ragaan bifa suursagaleen waraabaman gara barreeffamaatti jijjiiruun odeeffannoo kanniin toora toora qabsiisuun ibsi boqonnaa itti aanu keessatti ittikennemeeti jira.

BOQONNAA AFUR: RAGAA QAACCESSUU

4.1. Ayyaana Sirna Gadaa Odaa Bultum

Bareentumni sadeen akkuma Odaa Bultum jala qubatanii gidduu gala sirna Gadaa akka tahee hundaa'uufi akkaataa heeraafi seera ittiin bulmaata tumatanii daangaa lafaa ona onaan addaan qooddataniin booda akka waggaa saddeet saddeetiin waliitti dhufanii ayyaana sirna Gadaa wajjiin kabajatan murtaaffatanii gargar bahan. Booda yeroo waggaan saddeettan san gahu ayyaana Sirna Gadaa Odaa Bultum kabajuuf guutuu Oromiyaa irraa Odaa Bultum jalatti walgahan.

Gaafa ayyaanni Sirna Gadaa Odaa Bultum kabajamu sirna garagaraatu raawwatama. Sirni raawwatamu kun immoo hiika (Fakkoommii) mataasaa isaa qaba. Sirnoonni raawwataman meeshaalee aadaa, uffata aadaa halluuwwaan hiika qabaniin faayyameefi nyaata dhangaa adda addaatiin dabaalameeti gaggeeffama.

Kabaja Sirna Gadaa Odaa Bultum

Suuraa 4.1. Namoota Kabaja Ayyaana sirna Gadaa Odaa Bultum irratti afeeraman

Akka Manguddonni, qorattoonni seenaa waajjira Aadaafi Tuurizimiifi odeeff kennitoonni adda addaa ibsanitti, Ayyaana sirna Gadaa Odaa Bultum kabajuuf wantoota baayyeetu qophaa'aa ture; ammas qophaa'aa jira. Ayyaanni Sirna Bulchiinsa Gadaa Odaa Bultum bara xumura Gadaafi jalqaba bara Gadaa itti aanutti ji'a Amajjii keessa guyyoota saddeeti kan walitti aananiif kan kabajamu yommuu tahu, kaayyoon ayyaana kanaa inni guddaan karaa nagaafi Dimokiraasiitiin aangoo waliif dabarsuudha. Guyyoota saddeettan kabaja

ayyaanichaa kana keessatti dhimmoonni raawwatamaniifi wantoonni ayyaanichaaf barbaachisan mata duree haalduree qophii ayyaanichaa jedhu jalatti tarreeffameeti jira.

4.2. Haalduree Qophii Ayyaanaa

Gumiileen abbootii Gadaa Odaa Bultum Aanaalee irraa walitti dhufuun haala qophii ayyaanichaa nimari'atu.

Suura 4.2. Gumiin Abbootii Gadaa qophii ayyaanaaf yeroo mariyatan

- Hojii galma aadaa xixiqqaa baay'inaan saddeeti (8) ta'an haala Oromoota hunda simachuu danda'uun haaromsuun qopheessuu,
- Hojii mana nyaanni itti qophaa'u, mana kuusaafi haara galfannaa haala tajaajila dhaabbii kennuu danda'uun qopheessuu,
- Hojii wantoota sirnichaaf barabaachisu bituu, Fakkeenyaaf korommiifi dhan gaa adda addaa qopheessuuf kan ooluufi kanneen biraa.
- Hojii mana fincaanii iddoo ayyanichi itti kabajamutti qopheessuu,
- Wal-tajjii haala tajaajila dhaabbii kennuu danda'uun qopheessuu,

Odaa Jalatti Iddoo teessuma Abbootii Gadaa Qopheessuufi kkf

4.3. Wantootaa Sirna Ayyaanichaarratti dhihaatan

Wantoonni sirni kabaja ayyaanichaa akka itti raawwatamuuf dhihaachuu qaban hundi saddeet yemmuu tahan, kana ilkaalchisee odeefkennitoonni yoo ibsan:

Guyyoonni ayyaanni itti kabajamu 8, Galmi xixiqaan (Waxxeen) ijaaramu 8, Killi raagaa guyyoota 3'f Ulmaa taa'u taasifamuufi raagni bara Gadaa itti aanu irraa himamu baay'inniisaa 8, Daadhiin qophaa'u meeshaa 8, Jimaan Haqaaraa 8, Dhibaayyuun dhiirri qabatu 8, Siinqeen Dubarttoonni qabattu 8, Dammi meeshaa 8, Marqaan (Affeellamni) Qorii 8, Naanniga kan korommii obaasan 8, Okkoteen killaa 8, Kaasni 8, Okoleen 8, Halangeen 8, Eelli bishaanii 8, Korommiin bifa gurraachaa hasxaa hinqabne 8, Sumsumni 8 fi kkf yoo tahu wantoonni kanneen hundi dabare dabareedhaan sirnicha irratti guyyoota saddeettan ayyaanichi ittika bajamu keessatti tajaajila Sirna kabaja ayyaanichaatiif ka noolaniidha;

Jechuun mahaammad Ahaammad 10/3/2008, Shaamil Ammadoo 15/3/2008, Aliyyii Abdii 20/3/2008 ragaa bahu.

Yaada odeefkennitootaa kana irraa wanti hubatamu ayyaanni sirna Gadaa Odaa Bultum yeroo kabajamu wantoonni sirnicha irratti dhihaatan baayyinni isaanii lakkoofsaan saddeet kan tahaniifi kuniis adeemsa mataa isaa eeggachuun kan gaggeeffamu ta'uu isaa mul'isa.

4.4. Sirna Ayyaanicha Eebbaan Eegaluu

Ummanni Oromoo Horteen Bareentoo akkuma Odaa Bultum jala taa'anii Odaan Bultum gidduu gala sirna Gadaa akka tahee hundaa'uufi akkaataa heeraafi seera ittin bulmaata sirna Gadaa jalatti tumatanii daangaa lafaa ona onaan addaan qooddatanii akka waggaa saddeet saddeetiin waliitti dhufanii ayyaana sirna Gadaa wajjiin kabajatan murtaaffatanii gargar bahan; booda yeroo waggaan saddeettan gahu ayyaana Sirna Gadaa Odaa Bultum kabajuuf guutuu Oromiyaa irraa Odaa Bultum jalatti walgahan.

Guyyaa dura jalqabamu ayyaanni eebba manguddootatiin guyyaa banama. Kan eegaluu eebba hangafticha Ituu, Baabboon, erga baname booda manguddoonni birootiis niebbisan. Eebba baniinsa kana irratti ayyaanni kun akka Oromoon durkabajutti cimsanii kadhatan; sababiin isaa kabaja ayyaannichaa bakka duritti deebisuudhaafi.

Suuraa 4.3. Abboottiin Gadaa yeroo baniinsa ayyaanaaf eebbisan

Eebbaa Bareentumaa Abbaan Gadaa Mahammad Ahimad 11/3/2008/A/Gadaa Aliyyii
Abdii, 20/3/2008 bifa armaan gadiitiin yoo mirriysan:

*Nagaya jedheetiin Rooba jedhee murii
Gadaan bulchee asiin gahe kan Gadaa horotaan jedhaa murii
Amma Oromoon hortee bakka geesseen jedhaa murii
Gadaan amma eegalame kun Gadaa Sabbaaqaan jedhee murii
Bakkeen itti eebbise Odaa Bultum jedhee murii
Kanumaan Oromoon bakka geeyiseen jedhee murii
Odaan kun odaa duuti Oromoo irraa itti hafeen jedhee murii
Nagaayaan nu nolchitee nagayaan nu bulchiin jedhee murii
Kanaan horsiisee bulaan horee bakka gahee jedhee murii
Qotee bulaan kanumaan quufee jedhee murii
Daldalaalleen kanumaan qabeenya argatee jedhee murii
Ayyootaafi shammarraniis askeessatti milkaa'aniin jedhee murii
Kanumaan barataan barsiisaan beekumsa horatee bakka gaheen jedhee murii
Gadaan shanaan kanumaan milkooftiin jedhee murii*

*Eebba badhaasi-----leel
Eebba badhaasi----- leel
Taadhii Badhaasi-----leel
Taadhii Roobaa-----leel
Hortaa barii-----leel
Bultaa barii-----leel
Urfoo baaduu----- leel
Baada Nagayaa-----leel*

Maatiin Burduq----- leel
Waatiin Burduq -----leel
Yoo waaq je'e----- leel
Yoo waaq je'e----- leel
Nagaya Raabaa wajjiin

Kana irraa kan hubatamu gaafa ayyaanni sirna Gadaa Odaa Bultum gaggeeffamu jalqaba iratti ayyaanni eebba manguddootaatiin kan eegaluufi abboottiin Gadaa Oromoo hundinuu walduraa duubaan kan eebbisan ta'uu isaati.

4.5. Sirna Daadhii Bulbuluu, Habbuuquufi Biifuun eebbisuu

Guyyaa itti aanu sirna daadhii bulbuluu yoo ta'u namootni bishaan waraabanii erga deebi'anii Gaafa kana daadhitu bulbulamee dhugama. Daadhii qopheessuuf wanni barbaachisu demma, bishaaniifi meeshaa aadaa itti dhugamuudha. Dammi erga dhihaate booda bishaan achumaa namoota waraabanii fidan ergatan. Namoonni bishaan fidan kun hundi hidda mukaa 'Daaluu' jedhamu lafarra harkisaa Babbichaan durfamanii laga deeman. Waan harkatti qabatan hunda harka mirgaatti qabatu. kunis mirgi kan keenya jechuu ibsuuf akka tahe manguddoonni ni dubbatu. Erga bishaan dhufee booda daadhiin meeshaa aadaatti bulbulamee gosa Baabboo keessaa warra dhalaniin raabsama. Bakka bu'aan warraa dhalanii daadhii habbuuqee umatatti biifuudhaan, "Oromoon walitti haami'oofuu; wal haa jaalattuu; akka kanniisaatti haa gamtooftuu; tokko haa taatuu" jechaa eeybisa. Akka manguddoonni hedduun himanitti daadhiin akka walitti mi'ooytu taasisa ergaa jedhuu of keessaa qaba. Sirni daadhii kun erga raawwatamee booda guyyuma kana gama galgalaa killi qalamuu jalqaba.

Sirna Bishaan Daadhiin itti Bulbulamu Waraabuu

Suuraa 4.4. Bishaan daadhiin ittiin bulbulamu yoo waraabu

4.6. Sirna Killa (Buna) Qalaa

Sirni killa qalaa Aadaa Oromoo keessatti bakka guddaa qaba. Waan jabaate killaan akka ofirraa maganfatan, ragaan jaarsoolii irraa argame ni agarsiisa. Killa qalaaf wantoonni barabaachisan firiifi baala bunaa, dhadhaa, mijuu, cicoo aannanii saddeet, jimaa haqaaraa saddeet, siinqeefi kkf.dha.

Erga kuni guutame booda, dura firii bunaatu dhadhaadhaan okkotee saddeetitti affeelama; erga affeelamee booda qorii saddeetitti naqama. Kana booda okkotee hundatti marqaa affeelanii qorii saddeetitti baasanii bulan. Manguddoonni bakka bu'oota gosa saddeettan Ituu, haadha mana isaanii waliin achitti dhihaachuun sirna killa qalaa kana gaggeessan. Killarraa raaga, hoodaafi mijjaa isaa nidubbatan. Fakkeenyaaf eega qoritti naqame booda yoo itite, yoo dhooheefi danfe waan irraa himamuutu jira.

Guyyaa sadaffaa ganama killa eebbisanii, hallatanii erga nyatanii booda killa odaa jala gama galmaa galchan. Guyyaa sadihiif killi ulmaa erga turee booda guyya dhumaa killa hadallaa odaa jalatti hallatanii shummo affeelanii qorii sanitti erga nyaatan booda galchuun killi ulmaa baha. Sirna killa qalaa kanarraattis mirrigoonni mimmiidhagoon tokkummaa Oromoo cimsu ni miriigama; sana keessaa muraasni akka armaan gadiitti taa'eti jira:

*Dallawaan gosa jedhee, deedoon lammii jedhee, Oromoon tokko muree,
Halkanin waajjira Qunnee bule tanan heerrataa bulee,
Afur Odaa Bulee shanin darrabbaa bulee
killa 8tiin heeree, ciicoo 8tiin heeree,
Haqaaraa 8tiin heeree, korma saddeettiin heeree,
Gadaa 8tiin heeree, Waxxee 8tiin heeree,
Eeboo saddeettiin heeree, okolee saddeettiin heeree,
Siinqee 8tiin heeree, okkootee saddeettiin heeree,*
Haakim Ziyaad 16/3/2008fi Sulxaan Umaree 20/3/2008

Kanumaan itti fufuun akka sirna Gadaa Odaa Bultumitti siricha irratti ummanni waljalaa qabuun akka armaan gadiiti akka faarfatu qorataan barraa'eera.

Daadhii Bukoo nannaqaa damma walkeessaa naqaa bunaa dhadhaan dagalchaa irbuu of jidduu kaa'ee, Waajjiraan torba (7) jedhe haqarraa hin maqin jedhe, tasamii torba jedhe, ta ardii torba jedhe, haqarraa hin maquu hin maqin jedhe, faana walitti dhaabee, walirraa hin gorru jedhe, Dooqa manduubbee kaa'ee, callaa ciccitaa kaa'ee, addaan hin cinnu jedhee, Diddee yoocitte ciccittoon gali jedhe, Abaabuu hin filin jedhe, lammii hin qoodin jedhe halkan Odaa bule, halkan ruudaa bule tanaan heerrataa bule jechuun heeraafi seera tumame hunda bifa mirrigaan ibsan.

Suuraa 4.5. Sirna killa (Buna) qalaa

4.7. Sirna killa Saddeettan Galmatti Deebisuu

Sirna killa saddeettan galmatti deebisuu kana irratti, ganama eeybisanii, hallatanii erga n yaatanbooda mijuu dhuganii, jimaa raabsatanii booda, eeybisanii killa Odaa jalaa gama galmaatti olgalchan. Kana booda guyyaa sadiif killi ulmaa tura jechuudha.

Suura 4.6. Sirna Killa Galmatti Deebisuu

4.8. Sirna Killa Ulmaa Baasuu

Killi erga galma seene booda guyyaa sadiif ulmaa tura. Guyyaa sadaffaa hadallaa (Qorii keessatti tan hafte) Odaa jalatti hallataniiti shuumoo affeelanii qorii sanatti naqanii erga nyaatan booda galchan. Yeroo kana killi Ulmaa bahe jedhama.

Suura 4.7. Sirna Killa Ulmaa Baasuu

4.9. Sirna Muudaa Taa'aa ykn Siidaa Dandee

Sirna kana irratti korommii taa'aa (Siidaa) dandee geessanii halluudha. Korommiin loonii lakkoofsaan saddeet taheetu qophaa'ee gosoota saddeettan Ituutiin

dhihaata. Korommiin dhihaatan hundinuu bifaan gurraacha. Bifaan gurraacha tahuun maaliif barbaachise? kan jedhuuf jaarsoolin yeroo ibsan korommiin mallattoo qabeenyaa yoo tahu, halluun gurraachi garuu wanni kadhatan akka namaaf tahu yookiin milkaa'uuf filatama jedhan. Taa'aa Dandee bakki jedhamtu Odaa Bultum irraa kiilomeetira lama(2) gama bahaatti fagaatee gaara Dandee jalatti argama. Yeroo taa'aa Dandee deeman haalli itti deemaniifi deebi'an seera mataa isaa qaba. Manguddonni yeroo karaa deeman hangafa Ituu, Baabboon durfamaniiti. Qaalluu ofjidduu buusanii duraa duubaan hanga Baayeetti hiriiran deemu. Akkasumatti isaan boodaan korommiin saddeettan hiriiraan duuba bu'an. Manguddoonni waan harkatti qabatan hunda harka mirgaatti qabatan.

Karaa yeroo deeman horiinis tahee namni akka duraan hinqaxxaammurre nidhoorkan. Hanga Odaa Dandee jala dhaqanitti manguddoon osoo of duuba hin ilaalle karaa deeman. Gaara Dandee jala osoo hin gahin bakka 'Galma Awusa'id' jedhamtu takkatti gad taa'anii lafa qabachuudhaan yeroo sadii Qaalluun, "Waaqa nu hofkalchi; dhiifama nuuf godhi" erga jedhan booda, "Ni deemnaa nueeybisaa" jedhanii amna itti fufuudhaan siidaa Dandee dhaqanii jala gad taa'an. Kana booda Qaalluun keessa deemeeti bakka taa'aan Odaa dandee jiru Odaarraa hanga meetira 15 deemanii dhaqan. Erga achi dhaqan booda taa'aa kana jala kan jiru bishaan maddaatti qumbii makaniiti ummata eegan. Ummannis hiriiraan deemaniiti taa'aa kana gama mirgaatiin naannawuudhaan Qaalluu maddaa irraa bira dhaqan. Qaalluun bishaan irra dhaabbatee qaama namoota bishaaniin bakka sadii, toora qaama saalaa handhuraafi adda tuttuquudhaan "Meeshaa kee namni sirraa hinmuratin, handhura kee namni sirraa hinfudhatin, dandee tahii, waa si hin dandahin" jechaa bishaan kanaan diban yookiin hallan. Kana jechuun akka diinni ajjeesee meeshaa (Qaama saala dhiiraa) hin murre, akka horii isaa hin boojineefi injifachuuf dandeettii qabaatu waaqa kadhachuufi jedhan.

Kana booda Odaa Dandee jalatti deebi'aniiti Qaalluun aannan habbuuqee ummatatti biifuudhaan, "Aannan walitti isin haa godhu" jedhee eeybisa. Namoonni biraas akkasumatti aannan walitti kennaa habbuuqanii walitti biifaa dhugu.

Akka yaada manguddootaatti aannan mallattoo nageenyaa waan ta'eef, akka garaan walitti fayyaa nu tahuuf biifamee dhugama jedhan. Itti aansuudhaan bishaan madda ummanni hallate irraa fidaniin korommii saddeettan Odaa jalatti kan Baabbichaa irraa jalqabuun nihallan. Yeroo kana ummanni walitti qabameeti horii faarsaa taphachaa gara Odaa Bultum deebi'u. Yeroo karaa deeman akkuma yeroo dhufaniitti tartiibaan deemaati, "Yoo Hurree faana roobaa" Rabbiin akka roobuuf kadhachaa deeman. Bishaan Dirree Horaa keessa deemu akkuma gahaniin, "Mayirakutadhaa" Baabbichi jedheenii hundinuu mayira harkatti kutatanii deemu. Akkuma Odaa jala gahaniin Odaa gara mirgaatiin itti naannawaniiti osoo gad hin taa'in Qaalluun, "Bakkuma jirtanitti harkaa walqabadhaa" jedhaan. Kana booda gad taa'aniiti, "Mayira galchaa" waliin jedhanii Qaalluurratti galchan. Qaalluuniis, "Akka mayira kanaatti isin haa magarsu" jechuudhaan eeybisa. Kana booda Odaa jalatti Kismidaal (Bala danqar) muranii, eeybisani, manguddoonni galma isaaniitti deebi'anii bulan.

Suuraa 4.8. Sirna Muudaa Taa'aa ykn Siidaa Dandee

4.10. Sirna Qalmaata Korommii

Guyyaa itti aanu tartiibni ayyaanichaa kan jalqabu qalma korommiitiini. Sirni kun yeroo jalqabamu dura korma Baabbichaa kuffisaniiti akkasumatti tartiibaan kan Baayeerratti xumuran. Kan qalu namuma tokko yoo tahu inniniis Baabboo keessa warra dhalaan jedhamu. Ogaafi foon erga adda baasan booda isa garaa keessaa korommii saddeettaniini galchan. Foon qalame kana keessaa jalqaba kan nyaatamu tiruu yammuu tahu kuniis

seera itti qophaa’u qaba. Dura tiruu korma saddeettanii bakka takkatti walitti fidaniiti akka sirritti walitti makamtuuf tartiibaan ciramtee bakka bu’aa gosa Baayeetiin qophoofti. Kana booda, “Oromoon obboleeyyan tiruu (Ilmaan haadhaafi abbaa tokkoo) walitti haa taanuu” jechuudhaan eeybisaniiti Baayeen ummata hundaaf hira. Tiruun hiikaa obboleeyyan garaa tokkoo tahuu ibsu qabdi, foon biraa akkuma galmatti galeen wadaajaaf bilcheesaa, miidhagsaa bulan. Halkanuma kana keessa lafee dugugguruu afuriifi Jimaan haqaaraa afur bakka Agamsa Baaduu jedhamtutti lafa qotanii boolla takkatti niawwaalan. Sababni isaa waan Oromoof hin tole akka awwaalamu raaga jedhuuf akka tahe ni himama.

4.11. Sirna Uusaa (Cumaa) Korommii Uruu

Ganama guyyaa maayyii (xumuraa) dubartoonni saddeettan haadha warraa bakka bu’oota gosoota Ituu tahan waliin, siinqee qabatani taphachaa uusa (Cumaa) uraniiti bakka bineensi nyaatutti darban.

Suuraa 4.9. Sirna Cumaa Korommii Uruu

4.12. Sirna Walharka Fuudhiinsa Baallifi Lallabbii Heeraa

Akka manguddoonfi qorattoonni seenaa jedhanitti caasaan bulchiinsa Gadaafi abbotii Gadaa filmaata adeemsisuun duratti kan qophaa’u muuna ilmaan kormaa kanneen onoota hortee Shanan Bareentumaatii dhufaniifi bakka bu’oonni Booranaa ture. Qondaal toonni biyya bulchaa turaniifi yuuboonni biyya bulchaa turan bakka isaaniif qophooye qabatani taa’u. Abbootii Gadaa sadeeniifi dursitoonni gumii Raabaa Doorii

Bareentumaa sadeeniifi Qaalluu dursa waltajjirraa barcumni kaayameefi bakka qabatee taa'a. Itti aansuun Qaadhimamtoota Gadaatiif waltajjii barcuma kaayaniifi taa'u; sana booda Qaadhimamtoota kana tokko tokkoon kaasanii maqaafi ona irraa qaadhimame gaafatanii ummataaf ibsu; akkasumas bakka hojiitti qaadhimame ibsuun walbarsiisan. Hunda isaanii walitti fidanii carraa akka kaasan godhanii lakkoofsa yeroo filmaata isaanii beeysisanii bakka irraa dhufanitti akka deebi'an godhan. Abbootin Gadaa kan aangoo gadhiisuuf deeman hawaasa keessaa filatee, sagalee filamtootaaf kennamte fidanii abbootii waltajjiitiif kennan.

Itti aansuun Qaalluu, Abba Gadaatiifi dursaan mana marii walduraa duubaan eebbisuun sirna filmaatatti darban. Sandura isaan sadeenuu eebbnaan sirna filmaata banu. Dursaan mana mariitiifi Qaalluun waltajjii Abbootii Gadaatiif gadhiisu.

Bakka bu'oota shanan Bareentummaatiifi Booranaa keessaa nama tokko tokko filanii akka adeemsa filmaata daawwatanii murtee kennan godhu. Abban Gadaa kan wal tajjii filmaata dursu dura qaadhimamtoota qaamoota sadeen mootummaa keessa qaadhimamtoota gama heera tumuun labsu nama torba tartiiba lakkoofsa isaanitiin qopheessa. Qaadhimamtoota kanaas maqaa yaamun akka ummanni sagalee kennuuf taasifamu. Namoota kana keessa namni sadii kan sagalee caalmaa argate nifilamu. Yeroo qaadhimamtoonni kun filaman namoonni isaaniiif sagalee kennuu barbaadan bakka jiranii ka'aniiti dhaabbatu. Kan sagalee kennuu hin barbaane bakkuma jiru ta'a ture. Namoonni sagalee kennamtu lakkaawaniis keessa deemanii namoota dhaabbateefi kan taa'u lakkaawanii dhiheessun Abbootii wal-tajjiitiif dhiheessu ture. Abbootiin wal-tajjiitis lakkoofsa sagalee kenneefi hin kennamin laalanii yoo lakkoosi sagalee kennee lakkoofsa sagalee hin kenninii caale qaadhimamaan sun dorgommii kan moo'eef akka achuma taa'u godhu. Yoo sagaleen hin kennamin sagalee kennamte caalte qaadhimamaan sun dorgommii waan kufeef bakka taa'u ka'ee hawaasatti akka dabalamu godhama. Kana booda namoota filmaata kana moo'an sadeen ummataaf ibsu. Namoonni sadeen darban kun deebi'anii filamuudhaan kan Abbaa caffee, Abbaa heera caffeeitiifi Abbaa dubbii

(Af-yaa'ii) caffetiif akka sagaleen kennamtuuf taasisan. Sagalee erga kennaniif booda kan sagalee caalmaa argate qaama heera tumtuu, kan lammaffaa Abba heera caffee, kan saddaffaa Abba dubbii ta'anii akka filan godhani xumuran ture.

Kan itti aanu filmaata Qondaaltoota ol'aanoo qaama heera hiiktuu bulchiinsa Gadaati ture. Haalli filmaata qondaaltoota kanaatis dura qaadhimamtoota torbaatu dhihaata. Torban keessa kan sagalee ol'aana argate nama sadiitu darba. Akkuma tartiiba asin olitti ibsineetti namoonni sadeen kun erga sagalee caalman filamuu isaanii mirkaneessan booda hawaasaaf ibsanii maqaa jilba sadeen dursitoota qaama heera hiiktuu ta'anii filamuu isaanii ibsan. Dhumarratti dursiitota qaama heera raawwachiftuu kannen waraana sadeen jedhamaniifi itti gaafatamtoota dameelee isaan jala jiranii filan. Filmaata kanaaf qaadhimamtoonni dhihaatu nama 12 ture. Namoota 12'n keessaa kan filamuu qaban qaadhimamtoota jaha (6) ture. Jahan (6) filaman keessaa namni sadii hooggantoota ol'aanoo qaama heera raawwachiiftuu kanneen waraana sadeen (Abbootii Gadaa sadeen) jedhamaniifi namni sadii itti gaafatamtoota dameelee waraana sadeen jala jiranii adda baasuun filan ture. Isaan kuniis

➤ **Abbaa Duulaa:**

Akka sirna Gadaatti dursaa Raayyaa humna waraana ittisa biyyaa jechuudha.

➤ **Abbaa Diinagdee:**

kunis Muummicha dursaa diinagdee Shanan Bareentummaati ture.

➤ **Abba Meedhichaa:**

kuniis Muummicha dursaa Abbootii Alangaa sirna Gadaa Odaa Bultum ture.

Abbaan meedhichaa heerrii sirna Gadaa akka kabajamuufi raawwatamu kan godhuudha. Namoota jahan keessa kan sagalee caalmaa argate erga akkaanaatti muudan booda namoota jahan kufan keessa kan sagalee ol'aanaa qabu tokko fudhanii qondaala lammii godhanii filan.

➤ **Qondaala lammii:** dursaa humna furgaatuu sirna Gadaa Odaa Bultum jechuudha.

Itti waamamni isaa Abba duulaati ture. Akkuma filmaata xumuraniin Abbaan

Gadaa filattoota galatoomfatee Qondaaltoonni Gadaa kennee Aangoo dabarsanii kennuu deeman akka dhufanii waltajjiirratti dhihaatan afeera. Isaan kuniis dhufanii bakka isaanii qophooyte qabatanii taa'u; itti aansuun Abbaan Gadaa Qaalluu afeeree qaalluunis qondaaltoonni Gadaa kan aangoo qabatu deemaniifi kan aangoo dabarsanii kennuuf deeman akka wal harkaa fuudhan godha. Qaalluun erga isaan aangoo wal harkaa fuudhan booda eebbisee akka isaan deebi'anii ummata keessa ta'an godha.

Itti aansuun qondaaltoota haarawa muudaman kana eebbaafi Abaarsa saddeet kaayeeffi irbuu seensisuun ebbisaa aangoo siyaasaa Sirna Gadaa Odaa Bultum kennufiin waltajjii gadhiisa. Abbaan Gadaa haarawni waltajjii qabatee qondaaltoota aangoo gadhiisan sana ummata duratti afeeree haala bulchiinsa isaanii kan darbee keessattii dogongora umamee ummata akka dhiifama gaafatan godhu ture. Dhumarratti, heera tuman labsuun sirna ayyaanaa xumuru.

Qaamni bulchiinsa Gadaa fudhate kanatti aansee hojiin inni hojjatu lallabduun sadeen qaama heera tumtuun sadarkaa onatti gadi bu'uun onoota Shanan Bareentummaa keessatti caasaa isaanii ijaarratu. Ona hunda keessatti caffee onoota gosa hundeessuun hooggantoota nama sadi sadii filuun mudan. Qondaaltoonni ol'aanoon qaama heera hiiktunis onoota shanan Bareentummaa keessatti gadi bu'uun onoota hunda keessatti gama heera hiiktuu onoota gosa hundeessuun hooggantoota isanii filani muudan; qondaaltoonni ol'aanoon qaama heera raawwachiiftuu bulchiinsa Gadaa kan waraana sadeen jedhamanii wamaman itti gaafatamtoota dameelee isaan jala jiranii hanga sadarkaa onatti gadi bu'uun onoota shanan bareentummaa keessatti caasaa heera raawwachiiftuu onoota gosaatiis filuun muudan.

Akka odeeffannoo manguddoorraa hubatamutti guyyaa jalqabbii ayyaanaa irraa eegalee hanga dhumaatti mariin hawaasa waliin gaggeeffama ture; marii gaggeeffamu irratti rakkinni hawaasummaa bara saddeettan dabree qoratamee furmaatni itti laatamaGadaa

irraa turaniifi kan ittideemaniis waliif himan. Sirna caasaa bulchiinsa isaaniitis nifilatan. Kanaan boodadhimma irratti walii galan heeraan lallabama (Labsama).

Suura 4.10. Sirna Walharkaa fuudhinsa Baallii

Suura 4.11. Sirna Lallaabbii Heera Sirna Gadaa

Haaluma kanaan Abbaan Gadaa Bulchiinsa Gadaa fudhate bara saddeetiif biyya bulchaa ture. Sadarkaan qondaala (Gadooma) kun erga umrii wagga saddeettan bulchiinsa isaa xumuree booda Gadooma isaa gadhiisee gara sadarkaa yuuba 1ffatti darba. Akka Heera Odaa Bultumitti Abbaan Gadaa Baallii kennuufi fudhatu naannoo Amajjii 15 halkan

Ruudaa akka ture hayyoonni ni ibsu. Abbaan Gadaa tokko Baallii yoo kennu horii (Loon) shan (5), Raada Afur(4) fi korma tokko(1) akka heera Gadaa Odaa Bultumitti nikennamaaf ture.

4.13. Ulaagaa Abbaan Gadaa Itti Gadoomu (Gadaa Itti Fudhatu)

Kana ilaalchisee odeef kennitoonni akka yaada qorataaf kennanitti, namoonni Gadaa hoogganan ulaagaalee akkamitiin akka filataman yemmuu eeran: sadarkaa angootti dhufuun dura sadarkalee gadaa shanan keessa dabruu, ilma kormaa tahuufi umriin isaa gadoomuuf gahuudha. Namni tokko erga ulagalee olii kana guuteen booda kara angotti dhufuuf: qalbi qabeessa kan ta'e, kan takkaayyuu yakka hin hojjatin, kan faggeessee fi bal'isee yaaduu danda'u, kan obsa qabu, goota kan ta'e, kan qaama guutuu qabuufi kan afaan tolu namoota walitti araarsuu keessatti dandeettii kan qabu, kan bultii ijaarratee of bulchuu danada'u, kan ummata biratti jaalatamaafi amanamaa ta'eedha. Kana ilaalchisee Dirribii(2012:293) irratti yoo ibsu Gadaa Booranaa ilaalchisee Abbootii Gadaa Booranaa Obbo Guyyoo Boruu(1944-52) fi Obbo Gobbaa Bulee(1968-76) namoota hawaasa ofii keessatti araara buusudhaan beekamaniifi ummata irraa kabaja dhugaa qaban waan turaniif erga aangoo dabarsanii boodallee umrii isaanii guutuu araaraaf barbaadamoo fi kabajamoo akka turan ni ibsa.

4.14. Hanqinoota Gogeessa Sirna Gadaa Odaa Bultum keessatti Mul'atan

1ffaan: Gogeessi tokko umrii Gadaa isaa xumuree isa itti aanuuf yeroo dabarsu waggaa saddeet saddeet xumuree aangoo Gadaa akka dabarsaa tureefi yeroo ammaa garuu gogeessi tokko marsaa Gadaa isaa osoo hin xumurin gogeessa itti aanuuf aangoo dabarsuun hanqina mul'ateedha. Fkn. Gogeessi Gadaa Horotaa Aangoo kan fudhate ji'a Amajjii bara 2000 ALH yoo ta'u, kan gogeessa Gadaa Sabbaaqaatiif dabarsee aangoo laatees ji'uma Amajjii bara 2007 ta'uu isaati. Kana irraa wanti hubatamu baroota asiin olitti eeraman gidduu garaagarummaa turtii waggaa 7tu jira. Kana jechuun Abbaan Gadaa Horotaa waggaa 7tti aangoo dabarsee Abbaa Gadaa Sabbaaqaatiif kenne jechuudha.

Rakkoon kuni akka uumamuuf sababa kan ta'e immoo bulchiinsi mootummaa biyya bulchaa jiru filannoo biyyooleessaa sababeeffachuun adeemsa Sirna Gadaa Ummata Oromootiif iddoo kennuu dhabuudhaan umrii aangoo isaa dheereffachuuf jecha ayyaana sirna Gadaa gaggeessina jechuun ummata Oromoo walitti qabuun, Galma ijaarsi isaa hin xumuramin akka ummatichaaf yaadee fakkeessee eebbisuun sirni baallii waliif dabarsuu gogeessoota lamaan giddutti akka gaggeeffamu taasise. Dhimma kana ilaalchisee Abbaan Gadaa Horotaa akka jedhanitti qaama mootummaatiin dhiibbaan irratti gaggeeffamuun fedhii isaatiin ala wagga 7tti Bulchiinsa aangoo Gadaa dabarsee gogeessa itti aanuuf akka kenne hima.

2ffaana: Abbaan Gadaa Horotaa bara 2015tti aangoo darsee kenne kuni marsaa Gadaa lamaaf (Waggaa 15) kan sirna Gadaa Odaa Bultum bulchaa tureefi nama umriin isaatis waggaa 90 olii akka ta'e odeef kennitoonniifi Abbaan Gadaa Horotaa kun ni himu. Gaaffiin qorataa irraa Abbaan Gadaa Horotaatif dhihaate, "Namni abbaa Gadaa ta'uu danda'u umriin isaa gadoomaaf kan ga'e ta'uu qaba; keessan akkamitti ta'uu danda'e? kan jedhuuf deebii yoo laatan kuni hanqina akka ta'e amanuudhaan sababni hanqinni kun uumameef namni hubannoofi beekumsa waa'ee sirna Gadaa qabu kan aangoo dabarsanii kennaniif dhabamuu isaa himu.

3ffaana: Akka sirna Gadaa Odaa Bultumitti namni sirnicha hogganaa ture tokko yeroo baallii dabarsuun yuuba bahu raada 4, korma 1fi horii (Loon) 5 ni kennamaaf ture. Haata'uu malee abbaan Gadaa Horotaa yeroo Baallii dabarsee kenne kennaan kun akka hin raawwataminiif hima. Akka abbaan Gadaa kuniifi odeeff kennitoonni jedhanitti kennaa kana qaamni kennu gosa Ituu saddeettan yoo ta'u Bulchiinsi Godina Harargee Lixaa kennaa kana naatu raawwata jechuun gosa Ituutiif erga wa'adaa galee booda kennuu dhabuu isaa ragaa bahu. Kana irraa akka hubatamutti mootummaan sirnicha keessa harka galfachuun adeemsi gaggeessaa sirna Gadaa akka gufatuufi wabii akka hin qabaanne taasisuu isaati.

4ffaana: Ayyaana Sirna Gadaa Odaa Bultum irratti wantoonni dhihaatan baay'inni isaanii saddeet saddeeti ta'anii osoo jiranii, seerri kun yeroo caphee mul'atuutu jira. Fkn Sirna Ay yaannichaa kabajuuf korommiin dhihaatan yeroo baay'inni isaanii saddeetti ol ta'aniitu mul'ata. Sababiin kuni ta'uu danda'eefis Bulchiinsi Godina Harargee Lixaa filannoo biyyaaleessaa sababeeffachuun namoota baay'nni isaanii hin beekkamne naannoo addaa addaa irraa waan affereef, keessummoota isaa ittiin simachuuf heera sirnichaa caphsuun kan hayyamamuun ol baasii mataa isaatiin bitee kan dhiheesse ta'uu isaati.

5ffaa: Caaccuuleen Sirna Gadaa Odaa bultum qabataman jiraachuu dhabuu:

Fkn: Qondaaltoota ol'aanoo qaama heera tumtuu bulchiinsa Gadaa:

✓ **Lalabduu sadeen:** Abbaa caffee, Abbaa heera caffee, Abbaa Dubbii (Afyaa'ii

Qondaaltoota ol'aanoo qaama heera hiiktuu bulchiinsa Gadaa :

✓ **Jilba sadeen :** Abbootii heeraa sadeen.

Qondaaltoota ol'aanaa qaama heera raawwachiiftuu:

✓ **Waraana sadeen :** Abbootii Gadaa sadeen

Hanqinni kun kan uumame sirni Gadaa Oromoo sirna nafxanyaatiin hachuucamee waan tureef caasaalen kun dadhabaa deemuun hanga baduutti gahan. Erga sirnichi deebi'ees caasaan kun kan hin ijaaraminiifi namoonni hubannoo qaban dhabamuun hanga harraatti hanqinoota mul'atan keessa tokko ta'eera. Garuu gara fuula duraatti abbaan Gadaa Sabbaaqaa caasaa kana ijaaruuf akka karoorfataniifi hubannoo uumaa jiran dubbatu.

4.15. Gahee Sadarkaalee Gadaa Sirna Odaa Bultum

Odef kennitoonni akka yaada laatanitti jireenyi hawaasummaa ummata Oromoo naannoo Odaa Bultum yeroo itti hundeeffamee eegale, umriidhaan kan daangeffame kan siyaasa, diinagdee, hawaasummaafi amantiin ummatichaa ittiin gaggeeffamu dhaaba Aadaa Sirna Gadaa qabaachuu isaati. Odeef kennitoonni Kanuma irraa ka'uun Sadarkaalee Gadaa jechuun sadarkaa umrii ilmaan Oromoo hundi guyyaa dhalatanii kaasee hanga umrii waggaa saddeettama (80) gayutti bara saddeeti saddeetiin keessa dabranii jaarsummaatti

seenan akka tahe niduubatan. Akkuma Sirna Gadaa Oromoo kan biroo Sirna Gadaa Odaa Bultum keessattis sadarkaaleen Gadaa kudhan(10)akka jirus ni eeran.Ummanni Oromoon Sirna Gadaa Odaa Bultumiin bulaa jiru marti akkaatuma qoodama sadarkaa isaanitii hundinuu akkuma heeraafi seerri gadaa kenneeffitti gahee hojii mataa isaanii Kan qaban ta'uu isaati.Gahee isaanii kanas akka armaan gaditti tokko tokkoon yaanni odeef kennitootaa ibsuuf yaalameeti jira.

4.15.1.Maxxaarii (seelee):

Akka qoodama sirna Gadaatti maxariin ijoollee xixiqqoo guyyaa dhalatanii kaasee hanga waggaa saddeet (8) jiddu jiraniidha. Ijoolleen sadarkaa Gadaa kana keessa jirtuu umriin isaanii xixiqqoo wan taateef qoodamni hojii isaanii hin kennamuuf. Garuu heeraafi Seerri sirna Gadaa isaaniif lafa kaa'ee akkaataa daa'imni kun miidhaa malee akka guddatan kan godhu dha. Maatiin isaanii egumsa gaarii godhuufi akka qaban,akka hin miidhamne nyaachisuu, uffisuu, wallaanuu, qulqullina isaani eeguu, akka hin banne eeguu, naamusa barsiisuu, jaalalaa isaanii ibsuufi haamilee cabsuu dhabuufi kkf ture. Akka manguddonni jedhanittii daa'mini tokko dhalatee yeroo guyyaa afurtama gahu handhura daa'ima fuudhanii goramsa loonii irra kaayan. Kana jechuun goramsi kun gaafa sana irraa kaasee daa'ima kanaaf handhuraa taate ykn kennamte jechuudha. Guyyaa kana irraa kaasee hanga gurbaan ykn intalti guddatutti ykn guddattutti namni tokkolleen wal-horaa goramsa kanaa hin tuqu. Booda gaafa guddaate wal hora goramsichaa hunda fudhatee baha ykn bultii mataa isaa ittiin ijaarrata jechuudha.

4.15.2.Rubboo (Gaammee Xixiqqaa):

Sadarkaa lammaaffaa ilmaan Oromoo kan sadarkaa maxarii xumuran kan egalan jechuudha. Umriin isaanitis waggaa 9 hanga 16 jidduu kan jiraniidha. Akka Sirna Gadaa Odaa Bultumitti ijoolleen sadarkaa Rubboo keessa jiran garee hojii mataa isaaniti qaban .Gaheen hojii isaanitiis hojiilee xixiqqoo maatii isaanii gargaaruu, jabbilee horiidhaa naannoo gandaatti tiksuufi kkf dha. Sadarkuma kana keessatti ijoolleen sadarkaa Rubboo

keessa jiran hojiilee akka yeroo namni, gandaa du'ee, yeroo cidhaa, yeroo wadaajaafi kkf Afaa (Afata) adda addaa fidanii naannoo saniif afuu, bishaan waraabuu, namoota adda addaa qophiilee jiruuf yaamamuu qaban irra deemanii yaamuudha. Qoonni maatiin qabu sadarkaa Rubbootti tartiiba lakkoofsa hortee isaanii Abbaa kaasee hanga dhumaatti barsiisuu, latiinsa hidda Oromoo barsiisu, Abbaan Ilma isaa naamusaafi kabajaa hawaasa keessatti qabu barsiisuu, wantoota badaa tahan irraa akka of eegu, dalaagaa gaarii hojjachuu akka qabu, akkaataa ollaa, hiriyaafi kkf wajjiin jaalalaafi haala gaariin wajjiin jiraatu, akkaataa itti qabeenya isaanii ittiin tikfataniifi qusatan barsiisuu, hiriya Abbaatiifi Haadhaatiis akkuma haadhaafi Abbaa isaatti akka kabajuu qabaniifi kkf hunda barsiisuudha. Akkasumas haati intala durbaa akkataa hawaasa wajjiin jiraachuu dandeessuufi mana keessatti hojiilee manaa akka gaaritti akka barattu godhuudha. Akkasumas hojiilee akka itti jirbii dhooftu, safii itti hodhituufi akkaataa meeshaalee biyyee irraa tolfamtu akka barattu barsiisuudha.

Walumaa galatti Haadhaafi Abbaan Ijoollee sadarkaa Rubboo keessa jiran galgala Afoola Oromoo akka baratan godhu dha. Afoolli kuniis kan akka Hibboo, Oduu durii, Baacoo, Mammaaksaafi kkf niidha. Sadarkaan Rubboo sadarkaa Ijoolleen walitti dhuftee wal baruudhaan wajjiin taphattuudha.

4.15.3.Goobamaa(Gaammee Gurguddaa):

Goobamni sadarkaa Gadaa kan ijoolleen sadarkaa Gadaa Rubboo xumuran itti darbaniidha. Sadarkaan Gadaa Goobamaa umrii waggaa 17 kaasee hanga diigdamii afarii (24)jidduu jiraniidha. Sadarkaan Gadaa Goobama yeroo dargaggummaatiifi dargaggoonni Goobanii qeerrummaa guutan waan ta'ef maqaa Goobama jedhu mogaasaniiyaamu. Umrii sadarkaa kana keessa jiran Qeerroo ykn Gaammee gurguddaa jedhamuun niyaamamu ta'uu isaati.

Ijoolleen sadarkaa Goobamaa keessa jiran too'annoo warraa jala bahanii warra irraa fagaatanii deemuu sadarkaa danda'aniidha. Ijoolleen sadarkaa Goobama keessa jiran waraana, fardaafi sinqii kennaniifi loon fuudhanii maatii irraa fagaatanii waggaa shanii ol

akka deeman godhama. Dargaggoonni kun hojiilee ispoortii adda addaa bakka deemanitti nibaratu. Hojii akka darbannaa eeboo, fardaan gulufuu, miliqa fardaa, waraana darbuufi kan itti darbame jalaa akka itti miliquufi deebisuu, lola fardaa, fiigicha, akkaata Bineensoota hamoo itti adamsan, akkaataa itti miliqanii diina keessa seenuun miidhanii ykn fixanifi kkf hunda nibaratu. Hojiilee kana hunda kan leenjisu wajjiin akka godaanu ni godhama. Sadarkaan Goobama sadarkaa itti gootummaa, beekumsa, gamnummaa, obsa qabaatu ykn horachuu egalaniidha. Erga haala kanaan turan booda akkuma waggaa shan xumuraniin namuu gara maatii ofitti deebi'a. Erga maatitti deebi'anii booda leenjii barataa turan sana hawaasa duratti akka agarsiisan godhama. Hawaasni kuniis erga isaan daawwate booda akkaataa ciminaafi dandeettii isaanitiin nifilan. Kana booda akkaata dandeettii isaanitiin kanneen heera tumuu qaban gama heera tumuu jalatti, kan heera tumame hiikuu qaban gama heera hiiktuu jalatti, kan heera hiikame raawwachiisuu qaban gama heera raawwachiiftuu jalatti ramadanii namuutiifuu gahee hojii isaanii ibsaniifi isaanis garee isaanii beekanii addan bahan. Kana booda waamichi naannoo hundarraa dargaggoota ilmaan kormaa tanaan naannoo hundarraa walitti fidanii akka filmaata qaadhimamtoota gadaa adeemsisan godhamu akkaataa leenjitoota sanaa bakka sadiitti qoodaniin turanitti dargaggoota sana gurmoo hayyuu bakka sadiitti qoodan.

4.15.4. Kuusaa:

Kuusni sadarkaa Gadaa Goobama erga xumurame seenaniidha. Sadarkaan Gadaa kuusaa umrii waggaa 25 fi 32 jidduu kan jirtuudha. Sadarkaan Gadaa kuusaa sadarkaa barnootatiif loltummaati. Sadarkaan kuusaa sadarkaa ilmaan kormaa tahan hundi walitti dhufanii barnootaafi leenjii adda addaa tan gahumsaafi cimina loltummaa itti barataniidha. Sadarkaa tana keessatti hojiin loltummaatiis niraawwatama ture.

4.15.5. Raabaa Doorii:

Ilmaan kormaa hundi heeraafi seera Oromoo akkaata itti heera tuman, itti hiikan, itti labsaniifi kkf hunda kaasuudhaan Abbootii heeraa, Abbootii Gadaatiifi dursitoota caffee tiifi hayyoota heeraatin ni barsiifaman. Dooriiin bara sadarkaa Gadaa Raabaa doorii

keessa bara afran boodaa kan yeroo umrii waggaa 32-40 jidduu jiruu keessatti ture. Dooriin yeroo itti muuni ilmaan kormaa bara Afuriifi doorama bayuun namuu naannoo irraa dhufetti galee biyyaa keessa deemuun hojii adda addaa hojjatuudha. Dooriin yeroo itti aangoo siyaasa qabachuuf itti of qopheessanidha. Dooriin yeroo hunda caalaa biyya keessa deemee, waa'ee bulchiinsa, heeraafi seeraa, Aadaa, seenaa, amantii Oromootiifi kkf hunda barachuudhaan of qopheessa. Akkasumas biyyaa keessa naannawuudhaan ummanni akka isaan filataniif ummata kakaafataniidha. Dooriin jalqaba yeroo umrii waggaa 32 gahaniin Abbootii Gadaatiin eebbifamaniti maqaa Doorii jedhamu kana moggaasaniifii heera kennaaniifii qaadhimamtoota bulchiinsa Gadaa tahuun hanga filmaanni gahutti biyya keessa deemanii ummata isaan filu akka kakaafatan godhamudha. Umriinwaggaa 39ti namuu Ganda isaatti galuun filmamni miseensoota caffee Araddaa keessatti adeemsifamuun namoota sadii, Abbaa Caffee, Abbaa heera Caffee tiifi Af-yaa'ii (Abba Dubbii) caffee Araddaa filatanii muuduudhaan caffee Aradda hundeeffatanidha. Filmanni kun onoota hunda keessatti adeemsifamee caffee isaanii ni filatan. Onoonni gosa caffee Ganda nama lama bakka bu'oota isaanii nifilatu. Horteen shanan Bareentummaa mata mataatti caffee ona isaanii keessa bakka bu'oota isaanii filatuun caffee Gadaa Odaa Bultum keessatti bakka buufatan. Bakka bu'oonni caffee Gadaa sun caffee isaanii hundeeffatuun qaadhimamtoota qondaaltoota Gadaa akkaataa dandeettii isaanitiin filatanii qopheeffatan ture. Qaadhimamtoonni filaman kun qondaaltoota biyyabulchaa jiraniifi yuuboota biyya bulchaa turaniifi hayyoota heeraa wajjiin qindaa'uun heeroota bara saddeettan dhufu ittin biyya bulchan tumuudhaan lafa kaayan ture.

4.15.6.Qondaalaa (Gadoomaa):

Sadarkaan Gadaa qondaalaa Gadaa Raabaa Doorii erga waggaa saddeettan umrii isaa fixe itti darbuudha. Kuni sadarkaa ilmaan korma aangoo siyaasa, diinagdeefi hawaasummaa sirna Gadaa Odaa Bultum qabatanii bara saddeetiif biyya bulchaniidha. Sadarkaan Gadaa Qondaalaa umrii waggaa 41 kaasee hanga umrii waggaa afurtamii saddeeti (48)tti tursa.

Sadarkaan Gadaa kun sadarkaa bulchiinsa Gadaa hunda hoogganuudhaan, rakkoolee karaa siyaasa, diinagdeefi hawaasummaa hunda furuufi gaggeessuun itti gaafatamummaa qaban ture.

4.15.7. Yuuba 1ffaa:

Yuuba 1ffaan sadarkaa Gadaa qondaaltoonni biyya bulchaa turan aangoo bulchiinsa Gadaa gadhiisanii qara sadarkaa yuuba 1ffaa umrii waggaa (41-51) tti keessa turaniidha. Yuubni 1ffaan yeroo ilmaan korma aangoo bulchiinsa Gadaa dhiisuudhaan soorama dura itti bahaniidha. Yuuboonni 1ffaan bara saddeettan isaanii kana keessatti hojii baay'e qaban ture. Hojiin kuniis gorsitoota qondaaltoota Gadaa tahun tajaajiluu, barsiisotaafi leenjiftoota kuusaa tahun tajaajiluu, rakkinoota qondaaltoota Gadaa jiddutti umamee jidduu seenan fuuru, qondaaltoota Gadaati wajjiin tahun rakkoolee gosoota jiddutti umamte hiiku, hojii manguddummaa hojjatuu, rakkoolee Qondaaltoonni ummatarratti uman hordofuun akka sirreeffatan godhuufi kkf ture.

4.15.8. Gadaa yuuba 2ffaa:

Yuubni 2ffaa sadarkaa Gadaa ilmaan korma umrii waggaa 57-64 keessa turuudha. Bara yuuba 2ffaatis hojiilee baay'een hojjatan tajaajilan ture. Seenaa, aadaa, heeraa, safuu, raga, duudhaa, amantii, falaasamaafi kkf barsiisa turan. rakkoolee gurguddoo yuuba 2ffaa bira kuftee laaluudhaan sirreessuu. Akkasumas hojii manguddummaatiifi gorsaa hawaasatis tahun nitajaajila ture.

4.15.9. Yuuba 3ffaa:

Yuubni 3ffaan sadarkaa Gadaa erga yuubni 2ffaan bara saddeettan isaa xumurun umrii waggaa 65 kaasee hanga waggaa 72tti umrii turuudha. Sadarkaan Gadaa yuuba sadaffaa sadarkaa ilmaan kormaa beekumsa hunda itti horatanii hayyoota sirna Gadaa tahuun itti beekkamaniidha. Hojiileen isaan kun sadarkaa kanatti hojjatan heeraafi seera dabe sirreessuu, barnoota akka urjii lakkaa'uuf barsiisuu, beekumsa adda adda barsiisu ture.

4.15.10.Gadamoojjii:

Sadarkaan Gadaa Gadamoojjii sadarkaa Gadaa kurnan keessa sadarkaa isa dhumaati. Sadarkaan Gadamoojjii sadarkaa Ilmaan korma kanneen sadarkaa Gadaa yuuba 3ffaa umrii waggaa bara saddeetiif itti darbaniidha. Sadarkaan Gadaa Gadamoojjii kuniis umrii waggaa 73 kaasee hanga Sadarkaalee Gadaa ilaalchisee Dirriibiin(2012:257) akka Gadaa Oromootti namni tokko dhalatee hanga waggaa saddeettamatti qooda qaba. Bara saddeetta maan booda immoo ulfina gudda qaba. Gadamoojjiifi Dabballeen sirna Gadaa keessatti qananiidha; ni kabajamu; nisooramuu malee dirqama hin qabani. Yoo maatiin isaan sooree qananiisuu dadhabe lammiitu, gosaatu isaan soora malee, rakkoon, gadadoon isaan irra hin gahu. Waan gaarii waan eebbaa duubatu. Lubbuu hin baasan. Meeshaa waraanaa harkaan hin qabatani. Namni rakkate isaanitti baqata. Eebbi isaanii mucaa namaa kenna; waaqaatti dhihoo jiru jedhama jechuun barreesseeti jira.

Caasaafi haala hojii Sirna Gadaatiif shoora murteessaa kan qabu sadarkaa Gadaa ta'uu isaati. Yaada armaan olitti ka'e kana Roobalee T. (2015:38) yoo deeggaru Sadarkaan Gadaa sirnichaa bifa naanna'uutiin sosocho'ee akka hojjatu taasisa. Sadarkaan Gadaa walumaa galatti kudhan ta'uu isaatis barreesseeti jira.

Dirribii (2012:326) irratti gahee sadarkaa gadaa yoo ibsu, Gadaan Oromoo umriifi dhalootaan aangoo ummataaf qooda. Umriin namni tokko daballee kaasee hanga Gadamoojjiitti (0-80), sirna Gadaa keessatti qooda akka qabu, namni umrii kana keessa jiru dhimma biyyaa irratti, wanti si galchu hin jiru jedhamee akka kan warra Lixaa cinatti akka hin gatamne ta'uu isaati.

Walumaa galatti akka Sirna Gadaa Odaa Bultumitti namni tokko sadarkaa sadarkaa Gadaatti dhufuuf: Akka odeff kennittonni jedhanitti namni tokko sadarkaa Gadaatti dhufuuf sadarkaalee Gadaa shan keessa darbuu akka qabuudha. Kunneenis 1ffaa. Maxxaarrii, umrii dhalootaa hanga waggaa saddeetii, 2ffaa. Rubboo (Gaammee xixiqqaa), 3ffaa. Goobamaa

(Gaammee gurguddaa), 4ffaa.Kuusaa, 5ffaa. Doorii keessa darbuu akka qaban yaadoota odeefkennitoota armaan olii irraa hubanna.

4.16.Qooda Dubartootni Sirna Gadaa Odaa Bultum keessatti Qaban

Gahee dubartootaa keessaa fakkeenyaaf rakkina hawaasa keessatti uumame tokko kan abbaan Gadaa furuu dadhabe ykn humna Abbaa Gadaatii ol ta'e Haati siiqqee ykn haati manaa Abbaa Gadaa siiqqee ishee qabachuun rakkina sana furuu ni dandeessi. Haata'uu malee inni kuni maqaafi malee akka sirna Gadaa Odaa Bultumitti rakkoo humna Abbaa Gadaatii ol ta'e kan haati siiqqee haati manaa Abbaa Gadaa yeroo ammaa kana furaa jirtu qabatamaan lafa irratti hin argamu. Kuni kan ta'uu danda'eef sirni Gadaa Odaa Bultum dubartootaaf xiyyeeffannoo kennuu dhabuu isaati, akka odeefkennitoonni jedhanitti. Kuni kan inni mul'isu:

Sirna Gadaa Odaa Bultum keessatti jabinnis akkuma jirutti hir'innis jira. Akkaataa itti Oromoon bulchiinsa ofii ijaarratee of bulchu gaarii ta'uu isaa kan warra lixaatin wal-bira qabnee yoo ilaalle kan Oromoo yoo caale illee,Dimokiraasiin Oromoo dhibbaa dhibatti guutudha jechuun hin danda'amu.Kanaafuu bulchiinsa Sirna Gadaa Odaa Bultum keessatti hirmaannaa dubartootaa baay'ee laafaa akka ta'e manguddoofi Abbaatiin Gadaa ragaa bahu.Fakkeenyaaf Sirna Gadaa Odaa Bultum keessatti akkuma armaan olitti ibsametti dubartiin maqaaf malee kallattiin qooda fudhachuu dhabuu isaati. Kana jechuun Bulchiinsa Gadaa kana keessatti dubartiin kallattiidhaan filachuufi filatamuuf mirga hinqabdu. Hanqinni tokko tokko sirnicha keessatti mul'atullee dubartoonni kallattiin qooda hin fudhatin malee,weeddudhaan,gorsaan,ayyaana keessummeessufikkf nin harka duugda duubaatiin hirmaannaa cimaa kan qaban ta'uu isaaniiti.kana malees sirna Gadaa Odaa Bultum keessatti Dubartiin Siiqqee qabattee, uffata aadaa kaawwattee rakkina abbaan Gadaa furuu dadhabe (Walitti bu'iinsa humna Abbaa Gadaatii olta'e) kan furtu ta'uu isaati.meeshaalee waaqeffannaa Dubartootaa:

Siiqqee: Ulee qal’oo, muka harooreessaa irraa muranii tochan, kan dubartiin heerumtu qabattuudha. Mukni harooreessaa kan laayotti hincabne waan ta’ee filatamaadha. Siinqeen akka diimatee bareedu baaxii manaa jala bakka aara argutti suuqu. Siinqee akka uleetti hinfayyadaman, ittiin horii hindhahan. Yeroo qabatan akka dadhabbiitti itti hinfayyadaman. Dubartoonni siiqqee qabatan gurmudhaan sirna hawaasummaafi amantaa hedduu waan raawwataniif siiqkeen waraana dubartii jedhamuun beekkama ture. Siiqkeen sirnoota Jilaa adda addaa keessatti kanneen akka sirna Gadaafi ayyaana Irreechaa irratti dubartiin qabattuudha. Waan kana ta’eef siiqkeen meeshaa ayyaanaati jechuu ni dandeenya.

Akka Alamaayyoo(1999) tti guyyoota warri dhiiraa horooroo qabatee jilaaf sochoo’u, beerri siiqqee qabatee wajjiin sochoo’a. kanaaf, ulfinni bokkuuf, kallachaafi caaccuuf kennamu siiqqeefis nikennama.

Akkuma dhiirri bokkuu qabatu dubartiin siiqqee qabatti. Dirribii(2012) yoo ibsu, “Siiqqeen seera garagaraa kan mirga dubartii kabachiisuuf bahan mul’isuuf oola. Murtii Oromoo keessatti, hayyichi alangeen seera mura, bakkichi bokkuun seera mura, dubartiin ammo siiqqeen seera murti” jedha. Kanaaf, meeshaan ayyaanaa kun mirga dubartii bifa qixa ta’een kan eegu ta’uu isaati. Kana malees Dirribii (2012:334) dubartiin Gadaa Oromoo keessatti kallattiin filachuufi filatamuu akka hin dandeenye ni ibsa. Fuulduratti garuu kallattiidhaan morkii seenuu qabdi. Seenaa addunyaa keessatti, mirgi dubartii eegamuu jalqabuun isaa dhihoo. Fkn: Ameerkaa biyya qarooma jedhame keessatti iyyuu dubartiin hanga bara 1920tti mirga filamuufi filachuu hin qabdu ture. kanaaf Oromoonni akka dubartiin kallattiidhaan Gadaa keessatti filuus filatamuus qabdu fuulduratti mirga isaanii eeguu qaba. Naannoo Oromiyaa birootti fkn: Arsii keessatti dubartiin Oromoo mirgi isaanii yoo sarbame seera Siiqqeetiin ijaaramtee hanga dhiirri eeboo lafa ciibsee jilbiiffatee kadhatutti adabaafi mirga ofii eeggataa turte; garuu Harargee keessatti kuni jiraadhuu dhabuu isaati.

Akka sirna Gadaa Odaa Bultumitti dubri tokko guyyaa heerumtuu irraa kaasee siiqqee qabatti turte. Yeroo sanatti siiqqee kan qopheessu haadha intalaati. Haata'uu malee sirni bareedaan akkanaa kun yeroo ammaa kana xiqqaachaa dhufee jira. Kanaaf, aadaa bakkatti deebisuun gahee Bareentuma bahaati jechuudha.

4.17. Mirrigoota Sirna Gadaa Odaa Bultum

Akka odeefkennitoonni jedhanitti Odaan Bultum bakka Oromoonni naannoo Oromiyaa hunda irraa waggaa saddeet saddeetiin itti walgahanii ardaa jilaa itti kabajatan ta'uu isaati. Gaafa ayyaana kana kabajan mirrigoonni baay'een kan ayyaanicha irratti mirriyfamu akka jiru ibsu.

Fkn: Mirrigaan jejjechumaa
Jechi billita qabaa
Jecha gurbaa waa qabuu
Waan dhaggeeffatan qabaa
Gaadulla guuto bulee
Siree Hirnaati bulee
Galaan gaa kunoo
Garbii heeraati bulee
Kunoo gaa Baabbo
Odaa bultumii bulee
Ituun addumaan
Heerratee bulee

Akka mirriga kana irraa hubatamutti gosti Oromoo Harargee naannoo Odaa Bultumitti walga'ee bakka adda addaatti heera baata,heerrata. Sana booda bakka tokkotti dhufanii heera kana raggaasisu jechuudha.Mirriga Harargee (2004:67)

➤ **Mirrigoota gaafa ayyaanaa tokkummaa gosa Barumtuma Bahaatiif mirriyfamu:**

Faaruu mararfachuu agarsiisa.Kabajaafi tokkummaa mul'isa.Ummanni Oromoo Harargee tokkummaa ofii cimsuuf gaafa ayyaana Sirna Gadaa Odaa Bultum lammii ofii gorfata,ni jajjaabeessa, tokkummaa cimsa:

*Dhagahii dhaggeeffadhuu
Guurii gurraa fudhadhuu*

*Anillee hayyuu qabaa
Hayyuu of keessaa qabaa
Jaarolleen hayyuu qabaa
Hayyuu of keessaa qabaa
Nooelleen hayyuu qabaa
Hayyuu of keessaa qabaa
Baabbile hayyuu qabaa
Hayyuu of keessaa qabaa
Dagalleen hayyuu qabaa
Hayyuu of keessaa qabaa
Meettalleen hayyuu qabaa
Hayyuu of keessaa qabaa
Ituulleen hayyuu qabaa
Hayyuu of keessaa qabaa*

*Alalleen hayyuu qabaa
Hayyuu of keessaa qabaa
Oborraalleen hayyuu qabaa
Hayyuu of keessaa qabaa
Aanniyyaas hayyuu qabaa
Hayyuu of keessaa qabaa
Maalittiin giddii qabaa
Maaliin gididoo qabaa
Qiciiccaa lammii kiyyaa
Gosuma gaariin qabaa*

Mahaammad Haajii: 20/7/2008 odeeffannoo kenneeti jira.

Kuni kan agarsiisu hawaasni Bareentuma Bahaa gosa baay'ee qabaachuu isaa mul'isa. Gosa baay'ina qabaachuu qofa osoo hin ta'in hayyootaas akka qabu kan mul'isuudha. Kanaaf tokkummaa keenya cimsannee Gadaa keenya fuula duratti haa oofnuu yaada jedhu of keessaa qaba.

➤ **Mirriga Quuqaaf Mirrigamu:**

Akkuma beekmau ummanni Oromoo jaarraa tokkoo ol cunqursitootaan cunqurfamaa turuun ni yaadatama. Cumqursaa yeroo dheeraa kana keessatti

mirrigoonni ummanni yaada ykn quuqaa isaanii ittiin ibsatu hedduun kan waa'ee
sarbama,dhiitamaafi ukkaamfama sabaa calaqisiisan hedduutu jiru isaan
keessaa,akka fakkeenyaatti gootonni Oromiyaa Bahaa Calanqotti kufanis ummata
keenya biratti yoomiyyuu hin irraanfatan. Ummanni Oromoo Harargee
lameenuu dardara(Qeerroo),manguddoo,shamarraniifi haawwan walumaagalatti
,gootota dirree Calanqotti wareegaman ilaalchisee akkas jechuun mirrigu:

*Dhagahii dhaggeeffadhuu
Guurii gurraa fudhadhuu
Dardara keenya fixan
Handaara waan gaara ciisaa
Shamarran keenya fixan
Callee waan gaara ciisaa
Haawwan keenya fixan
Guftaa waan gaara ciisaa
Manguddoo keenya fixan
Arrii waan gaara ciisaa
Dhala dheellee hin agarree
Seenaatu odeessaa
Afran Qalloo kiyya gaa
Dhiiga garaa na ciisaa
Yoomiin galee gad ciisaa*

Kun kan inni mul'isu garaa jabeenya ummata Oromoo qe'eefi lafa isaarratti Gadaa isaa
balleessuun ajjeesuudhaan reefka isaallee awwaalu dhiisuun lafee bobeessaa akka
turanis haala itti aanuun mirrigu:

*Calanqoo caliidhaa
Lafee bobeessanii
Warri dhaqee arge
Kana odeessanii
Lafee abbootiidha
Awwaalu dhiisanii
Qoraan godhatanii
Dhiiroo eessa jenna?
Booda qabarii isaanii
Eegeen gaalaa sootii
Keenya jiraan mootii*

Ummanni Oromoo Sirna Gadaa Odaa Bultum Oromoon Bahaa waggaa saddeet saddeetiin walgahee ardaa jilaa itti gaggeeffatu, dhiibbaa sirna nafxanyaatiin akka adda ci tees nibeekkama. Haata'uu malee ummanni roorroofi miidhaa alagoonni isaan irratti gaggeessaa ture tole jedhanii hinfudhatin mormii isaanii karaa adda addaatiin akka itti fufaa turan mirrigoonni yeroo sanatti itti dhimma bahaa turan ragaadha. Mirriga, dhiichisaafi darassii isaan ittiin waliif dabarsaa turan keessaa kan yeroo ayyaanichaa ummataa ittiin buhaarsan keessa:

*Gaashanyichi dhufee kan Foon jiraa nyaatuu,
Biiniin kofoodha kan garaa jabaatuu,*

*Malkanyichi dhufe kan mataa moluudhaa,
Afaan isaa hinbeektuu simaabaluu dhaa,
Akki dhufne hinjiru simaabaluun dhuftee,
Akkinafne hin jiru Bultum buluun haftee,*

*Harmallaa harmi shanii, Asheelleen harmallaadhaa,
Harmallaa harmi shanii, Asheelleen harmallaadhaa,
Way Asheen Harma qabduu dhiira teenya dhalootamoo Anooleedhaa,*

*Way Anooleen atibaantuu maaltu Aashee fafeeysee,
Warra abbaa sangeetii eenyuu yaamee itti geessee
Goobanaa Daaceetii yoo deddeemtuu dhageessee
Deddeemtuu waan dhageenyee osoo deemu nageessee,*

*Dargaggeessa keenyaa fixan kunoo filaa waan gaara ciisaa
Shamarran keenyaa fixan kunoo callee waan gaara ciisaa
Manguddoo keenya fixaan kunoo arrii waan gaara ciisaa
Haawwan keenya fixan kunoo guftaa waan gaara ciisaa
Kana cufaan dhagaha eessaahin rafee gad ciisaa*

*Gaafaattii Calaanqoo gabrummaaniin lole
Dhiigni gabroomsaadhaa faana waanatti tolle
Calanqoo maal tahe lafee bobeessanii
Dhaqee waan agarree oduu odeessanii*

*Gaafattii calanqoo qawwee kuusaan sahee
Aara qawwee sanii hurree roobaan sahee
Wayyaa Afran Qalloo wajjin gallaan sahee”.*

*Yaa habruu bilchaadhuu
Yaa qalamee nyaadhuu
Garaakoon dadhaabee
Keetiin najiraadhuu”.*

*Yaa citaa yaa citaa afaan lagaa
Haamanii haamanii ajjeera
Yaa gowwaa yaa gowwaa ilma Oromoo
Yaamanii yaamanii ajjeesanii
Eellanii eellanii himaa barrii
Eellanii eellanii himaa barrii
Eenyu Naa argee naa argee hima barrii
Naa argee naa argee hima barrii
EenyuYaa galmoo yaa galmoo ilma kormoosoo
Du’a tee du’a teen argaa barrii.”Alishuu Umaree Carcar:(1/4/2008)*

Akka mirriga kana irraa hubatamutti ummanni Oromoo Harargee sirni nafxanyaa rakkina guddaa irratti gaggeesse sanaaf illee osoo jilbbiiffatee hin bulin tahuu isaa, karaa afoola isaatiin kan walkakaasaa ture tahuu isaa agarsiisa.

4.18. Caasaalee Bulchiinsa Sirna Gadaa Odaa Bultum

Odeef kennitoonni gaaffii gaafatamaniif deebii akka laatanitti, yeroo filmaataa Sirna Gadaa Qondaaltoota ol’aanoo wirtuu Siyaasaa, dinagdeefi hawaasummaa bulchiinsa Gadaa qaamoota sadeen heera bulchiinsa gadaa filuun akka muudamu godhan.

Caasaaleen kunneenis:

A.Lallabduu Sadeen:Qondaaltoonni ol’aanoon qaama heera tumtuu bulchiinsa gadaa itti gaafatamummaan dursan nama sadii (Abbaa caffee, Abbaa heeraa caffeeitiifi Abbaa dubii (Afyaaii) filatuun mudanii maqaa lallabduu sadeen jedhamu moggaasaniif.

B.Jilba sadeen:Qondaaltoota ol’aanoo qaama heera hiiktuu bulchiinsa Gadaa kanneen itti gaafatamummaan qaama kana hoogganan nama sadii (Abbootii heeraa sadeen filuun mudanii maqaa jilba sadeen jedhamu moggaasaniif.

C.Waraana Sadeen:Qondaaltoota ol'aanaa qaama heera raawwachiiftuufi itti gaafatamtoota dameelee qaama kana itti gaafatamummaan duursan dura Abboottii Gadaa sadeen filanii maqaa waraana sadeen jedhamu moggaasanii muudan. Itti ansuun itti gaafatamtoota dameelee isaan jala jiranii **Abbaa duulaa** muummichaa duursaa humna waraanaa ,Abbaa **Diinagdee** (Abbaa loonii) Duursaa diinagdee Bulchiinsa gadaa, Abbaa **meedhichaa** duursaa Abbaa Alangaa bulchiinsa Gadaafi **Qondaala lammii** dursaa humna furgaatuu bulchiinsa Gadaa nama afur ni filu.

Walumaa galattii qondaaltoota ol'oonoo wirtuu siyaasa, dinagdeefi hawaasumma bulchiinsa Gada kanneen lallabduu sadeen,jilba sadeen,waraana sadeen jedhaman namoota sagaliifi itti gaafatamtoota dameelee qaama heera raawwachiiftuu namoota afur filatanii akka muudamun miseensa Gadaa Odaa Bultun taasisu.

BOQQONNAA SHAN: GUNFAA ARGANNOOFI YABOO

Boqonnaan kun haala waliigalaa qorannoo jalqabaa hanga dhumaa kan ilaallaatuudha. Iddoo kanatti irra caalmaadhaan guduunfaa, argannoofi yaboon ibsa isaanii faana dhiyaataniiru.

5.1. Cuunfaa Argannoo

Ummanni Oromoo Bareentuma Bahaa (Ituu, Afran Qalloofi Anniyaa) Sirnichaaf lubbuu ofii dabarsuun gotootni baay'een itti waareegamuun Aadaa dhaalaa dhaaltoon abbootii isaanii irraa fudhaatan kan sirna nafxanyaatiin dhiibbaan hangana hinjedhamne irra gahaa ture carraaqii garee namoota muraasaatiin, balaa irraa dandamachuun har'a dhaloota haaraa bira qaqqabuu akka danda'e qorannoo kana keessatti oddeeffannoo manguddootaa fi barreessittota hedduu irraa argameen xiixaanxalamuu danda'eera.

Qorannoon kunis Xiinxala Gogeessa Sirna Gadaa Odaa Bultum xiinxaluun dhaloota har'aafi borii barsiisuufi hubannoo qabsiisuuf kan gaggeffameedha. Xiyyeeffannoon qorannoo kanaa Xiinxala Gogeessa Sirna Gadaa Odaa Bultum xiinxaluun yoomessaafi fakkoommii isaanii xiinxaluun kan ibse ta'uu isaati.

Haaluma kanaan gaaffilee bu'uura ka'umsa qorannoo, boqonnaa tokko keessatti ka'an, deebisuuf maloota ragaalee odeeffannoo garagaraa kan akka, daawwannaa hirmaannaa aayyaanaa, daawwanaafi afgaaffiin odeffannootaaf dhihaatan xiinxaluufi ragaalee gama afgaaffiin funaanamee dhimma kanaan walqabatu walitti qabuun danda'ameera. Ragaa argame bu'uura godhachuudhaan gogeessi sirna Gadaa Odaa Bultum baay'ee bal'aafi xiinxala gadifagoo, qorannoo bal'aafi yeroo dheeraa ta'e akka barbaadu hubachuun ni danda'ama'eera. Kanumarratti hundaa'uun akka walii galaatti qabxiileen argannoo qorannichaa akka armaan gadiitti dhiyaatanii jiru.

Qorannoon tokko erga gaggeeffamee raawwatameen booda bu'a qabeessummaa qorannoo sanaa kan mirkaneessu argannoo qorataan sun erga qorannoo sana gaggeesseen booda argatuudha. Qorannoo mata dureen isaa, 'Xiinxala Sirna Gadaa Odaa Bultum' jedhu irratti gaggeeffameen firii argannoo qorannoo kan ta'e armaan gadiitti taa'eeti jira:

- Hiika Gadaa ilaalchisee, waan hima tokkoon ibsamu osoo hin ta'in bal'ina akka qabu qorannoon hayyoota adda addaafi odeeffannoon manguddoota irra argame nimirkaneessa. Kana jechuun jiruufi jireenya ummata Oromoo hundi Gadaan kan oolee bulu ta'uu isaati.
- Gadaan sirna bulchiinsa jiruufi jireenya ummata Oromoo Bareentuma Bahaa biratti, mootummaan ummata filatamee ummataaf hojjataa ture ta'uu isaati..
- Gadaan heeraafi seeraan waan tumameef seeraa tumuu isaa, gumaa baasuu isaa, seera mura, biyya misoomsa, diina biyya irraa ittisa, dhimma gumaa hiikuufi orma rakkate kooluu galchuu isaati.
- Ayyaanni sirna Gadaa Odaa Bultum bara xumura Gadaafi jalqaba bara Gadaa itti aanutti ji'a Amajjii keessaa kan kabajamu ta'uu isaafi kaayyoon aayyaanichaa karaa nagaafi dimokiraasiitiin aangoo waliif dabarsuu isaati.
- Sirna Gadaa Odaa Bultum keessatti dhalli hunduu akkaataa umrii isaanitiin Sirna Gadaa keessatti qooda fudhachuu danda'uu isaati.
- Bareentumni Bahaa rakkoo du'aa kan bara dheeraa isaan irraa hafuu dide Odaa Bultum jala akka bulaniin duutii kan irraa hafe ta'uu isaa. Kana irraa ka'uun Odaan Bultum waan Bareentumni Bahaa nagayaan jala bulaniif maqaa 'Odaa Bultum' jedhu kan argate ta'uu isaati.
- Odaan Bultum bakka heerri Oromoo jalatti guutame ta'uufi Odaalee shanaan Oromiyaa keessatti argaman keessaa Odaa quxxusuu hangafa jedhamuun maqaan akka moggaafameef xiinxala keessatti hubatameeti jira.

- Ayyaana sirna Gadaa Odaa Bultum irratti mirrigoonni waa'ee dhiibbaa sirna darbeefi tokkummaa Oromoo akka mirriyfaman hubatameeti jira.
- Sirni Gadaa Odaa Bultum kan hundeeffame Goggeessaa Horotaatiin bara 1193 yoo ta'u, kan itti kufe garuu bara 1887 Gadaan (Gogeessi) Daraaraa dhumuuf waggaan tokko kan hafe ta'uu isaati.
- Osoo sirni Gadaa Odaa Bultum hin hundeeffamin dura Bareentumni Bahaa giddu galeessa Sirna Gadaa iddoo adda addaatti gaggeeffataa kan turan ta'uu isaa Fkn: Odaa Nabee fi Odaa Roobaa (Madda Walaabuu)tti kan gaggeeffataa turan ta'uu isaa xiinxala keessatti mirkana'eeti jira.
- Sirni Gadaa Odaa Bultum jaarraa 12ffaa irraa hanga dhuma jaarraa 19ffaatti giddugala siyaasaa, diinagdeefi hawaasummaa Bareentuma Bahaa turuu isaa manguttootaafi Barreessitoonni seenaa niaddeessu.
- Gogeessi tokko umrii Gadaa isaa xumuree gogeessa itti aanuuf yeroo dabarsu waggaa saddeet saddeet xumuree aangoo Gadaa akka dabarsaa tureefi yeroo ammaa garuu sirna Gadaa Odaa Bultum keessatti gogeessi tokko marsaa Gadaa isaa osoo hin xumurin goggeessa itti aanuuf aangoo dabarsuun hanqina mul'ateedha. Fkn. Gogeessi Gadaa Horotaa Aangoo kan fudhate ji'a Amajjii bara 2000 A.L.H yoo ta'u, kan gogeessa Gadaa Sabbaaqaatiif dabarsee aangoo laatees ji'uma Amajjii bara 2007 ta'uu isaati. Kana irraa wanti hubatamu baroota asiin olitti eeraman gidduu garaagarummaa turtii waggaa 7tu jira. Kana jechuun Abbaan Gadaa Horotaa waggaa 7tti aangoo dabarsee Abbaa Gadaa Sabbaaqaatiif kenne jechuudha. Rakkoon kuni akka uumamuuf sababa kan ta'e immoo bulchiinsi mootummaa biyya bulchaa jiru filannoo biyyooleessaa bara 2007 sababeeffachuun adeemsa Sirna Gadaa Ummata Oromootiif xiyyeeffannoo kennuu dhabuudhaan umrii aangoo isaa dheereffachuuf jecha ayyaana sirna Gadaa gaggeessina jechuun ummata Oromoo walitti qabuun, Galma ijaarsi isaa hin xumuramin akka ummatichaaf yaadee fakkeessee eebbisuun sirni baallii waliif dabarsuu gogeessoota lamaan giddutti akka gaggeeffamu taasise ture.

Dhimma kana ilaalchisee Abbaan Gadaa Horotaa akka jedhanitti qaama mootummaatiin dhiibbaan irratti gaggeeffamuun fedhii isaatiin ala wagga 7tti Bulchiinsa aangoo Gadaa dabarsee gogeessa itti aanuuf kenne ta'uu isaati.

- Sirna Gadaa Odaa Bultum Keessatti Abbaan Gadaa Horotaa bara 2007/2015tti aangoo dabarsee kenne kuni marsaa Gadaa lamaaf (Waggaa 15) kan sirna Gadaa Odaa Bultum bulchaa tureefi nama umriin isaatis waggaa 90 olii akka ta'e odeef kennitoonniifi Abbaan Gadaa innumti ragaa bahu. Gaaffiin qorataa irraa Abbaa Gadaa Horotaatiif dhihaate ,“Namni abbaa Gadaa ta'uu danda'u umriin isaa gadoomaaf kan ga'e ta'uu qaba; keessan akkamitti ta'uu danda'e? kan jedhuuf deebii yoo laatan kuni hanqina akka ta'e amanuudhaan sababni hanqinni kun uumameef namni hubannoofi beekumsa waa'ee sirna Gadaa qabu kan aangoo dabarsanii kennaniif dhabamuu isaa himu.
- Akka sirna Gadaa Odaa Bultumitti, namni Abbaan Gadaa yoo gadaa isaa xumuree baallii gogeessa itti aanuuf darsuun yuuba bahu raada afur (4), korma tokko (1)fi horii (Loon) shan (5) nikennamaaf ture. Haata'uu malee abbaan Gadaa Horotaa yeroo Baallii dabarsee kenne kennaan kun akka hin raawwataminiif hima. Akka abbaan Gadaa kuniifi odeeff kennitoonni jedhanitti kennaa kana qaamni kennu gosa Ituu saddeettan yoo ta'u Bulchiinsi Godina Harargee Lixaa kennaa kana naatu raawwata jechuun gosa Ituutiif erga wa'adaa galee booda kennuu dhabuu isaa ragaa bahu. Kana irraa akka hubatamutti mootummaan sirnicha keessa harka galfachuun adeemsi gaggeessaa sirna Gadaa akka gufatuufi wabii akka hin qabaanne taasisuu isaati.
- Ayyaana Sirna Gadaa Odaa Bultum irratti wantoonni dhihaatan baay'ina isaanii saddeet saddeeti ta'anii osoo jiranii, seerri kun yeroo caphee mul'atuutu jira. Fkn Sirna Ayyaannichaa kabajuuf korommiin dhihaatan yeroo baay'inni isaanii saddeetti ol ta'aniitu mul'ata. Sababiin kuni ta'uu danda'eefis bulchiinsi Godina Harargee Lixaa filannoo biyyaaleessaa sababeeffachuun namoota baay'nni isaanii hinbeekkamne naannoo addaa addaa irraa waan affereef,

keessummoota isaa ittiin simachuuf heera sirnichaa caphsuun kan hayyamamuun ol baasii mataa isaatiin bitee kan dhiheesse ta'uu isaati.

- Sirna gadaa Odaa Bultum keessatti dubartoonni kallattiin Sirnicha irraa fayyadamuu dhabuufi haata'uu malee sirnichi adda dureen kan gaggeeffamu dubartootaan ta'uu isaa.
- Hanqinni biraa kan sirna Gadaa Odaa Bultum keessatti mul'atu, Caaccuuleen Sirna Gadaa Odaa bultum qabataman jiraachuu dhabuu:

A. Qondaaltoota ol'aanoo qaama heera tumtuu bulchiinsa Gadaa:

- ✓ **Lalabduu sadeen:** Abbaa caffee, Abbaa heera caffeeetiifi Abbaa Dubbii (Afyaa'ii)

B. Qondaaltoota ol'aanoo qaama heera hiiktuu bulchiinsa Gadaa :

- ✓ **Jilba sadeen:** Abboottii heeraa sadeen.

C. Qondaaltoota ol'aanaa qaama heera raawwachiiftuu:

- ✓ **Waraana sadeen:** Abboottii Gadaa sadeen

Hanqinni kun kan uumame sirni Gadaa Oromoo sirna nafxanyaatiin hachuucamee waan tureef caasaalen kun dadhabaa deemuun hanga baduutti gahaa deemuu isaati. Erga sirnichi deebi'ees caasaan kun kan hinijaaraminiifi namoonni hubannoo qabu dhabamuun hanga harraatti hanqinoota mul'atan keessa tokko ta'uu isaati.

5.2. Yaboo

Sirna Gadaa Odaa Bultum keessatti rakkoolee mul'ataniifi hanqinoota jiran yaada furmaataa ta'uu malan qaamoota dhimmichi ilaallatu hundaaf akka armaan gadiitti dhihaatee jira:

- Haalli ijaarsa bulchiinsa sirna Gadaa Odaa Bultum gaariidha; isa kana qabatamaa godhanii osoo ummanni naannichaa irraa baratee gaariidha.
- Dargaggoonniifi hawaasni Bulchiinsa sirna Gadaa Odaa Bultumiin bulaa jiran maalummaa ayyaanichaa sirritti osoo addaan baasanii beekkanii gaariidha.

- Abboottiin Gadaa Sirna Gadaa Odaa Bultum haala gaggeessa ayyaanichaafi maalummaa sirnichaa osoo ummata keessa gadi bu'anii sirritti ummata barsiisanii gaariidha.
- Abboottiin Gadaa sirna Gadaa Odaa Bultum waa'ee ayyaana sirna Gadaa Odaa Bultum qaama mootummaatiif dursa laachuu baatanii ofdanda'anii Gadaa gaggeessanii gaariidha.
- Sirna Gadaa Odaa Bullum keessatti xiyyeeffannoon dubartootaaf laatamuun dubartoonni mirga Gadaan isaaniif laatee jiru osoo itti fayyadamanii gaariidha.
- Biirtoon Aadaafi Turiziimii Oromiyaa waa'ee sirna Gadaa Odaa bultum naannoo tokkotti danga'ee laafaa jiru, beekkamtii hawaasa hunda biratti akka argatuuf, ogeessoota godinootaa, aanaa irra jiranii, beektoota yunivarsiitii Odaa Bultumiifi kan biroo walitti qindeessuun akka qoratan, galmeesan, faayidaa isaa hawaasa barsiisuun akka sirnichi cimu osoo taasisee gaariidha.
- Waajjirri aadaafi turiziimii aanaafi godinaatis hojii qorannoo adda addaa hojjachuun barreeffamaan, suursagaleen waraabee osoo kaa'eefi akka hawaasa biratti beekkamuuf dokumantii filmii hojjachuun madda tiriziimiif haala itti oolu osoo mijeesse.
- Gama aadaan faayidaan isaa ol aanaa ta'uun cinatti, dhaloota haara dhufuuf akkuma jirutti dabarsuuf qorannoon gadi fageenyaaniifi bal'ina qabu akkasumaas meeshaalee ammayyaan deeggaramee osoo hojjatameefi waraqaa qorannoo afaan adda addaan qophaa'ee manneen barnootaa, gaafa ayyaanaafi waltajjiin qophaa'ee osoo irratti dhiyaateefi bifa barruutiin ummataaf raabsamee.
- Barreessitoonni kitaaba waa'ee sirna Gadaa irratti barreessaa jiran, osoo kan sirna Gadaa Odaa Bultum irrattis barreessanii kitaaba ummata gahanii, hubannoo ummata cimsanii gaariidha. Keessattuu seeroota Odaa Bultumitti tumamee jiru kan sadarkaa afoolaatti hafee jiru osoo gara kitaabaatti deebisuun barreessanii gaariidha.

Wabiilee

- Abbabaa Margaa (2007). "*Qaacceessa Sirba Gadaa Tuulamaa*" Digrii lammaffaa guuttachuuf yunivarsiitii Addis Ababaatiif dhihaate. (kan hinmaxxaffamin)
- Addunyaa Berkeessaa (2011). *Akkamtaa*. Finfinnee, Oromiyaa
- Alamaayyoo Hayilee (2007). *Sirna Gadaa*. Siyaasa Oromoo Tuulamaa. Maxxansa 1^{ffaa}.
Finfinnee :Biraannaa Selam Printing Press
- Alamuu yaadasaa (2012). *Duudhaa Oromoo*. Finfinnee: Mana Maxxansaa Alfaa.
- Asafaa Taffarraa (2009). *EELAA*. Finfinnee: Far east Trading PLC.
- Asaffaa Jaalataa (prof.), *Oromummaa*: Oromo Culture, Identity and Nationalism; Oromia publishing company, Atlanta Georgia, 31146, 2007.
- _____. (2007). *The Journal of Oromo studies*. volume 14 Number 1, Feb/March.
- Asmorom Legesse .1973. *GADAA*. Three Approaches to the study of African society
.New
- _____. (2000). *Oromo Dimocracy*. An Indiginous African Political System. Asmara: Red Sea Inc.
- BATO .(2008). *Seenaa Oromoo Hanga Jaarraa 16^{ffaa}*. GUI. Gulaallii 2^{ffaa}.
Finfinnee: Berhanena Selam Printing Enterprise
- _____. (2013). *Seenaa Oromoo Hanga Jaarraa 16^{ffaa}*. GUI. Gulaallii 3^{ffaa}.
Finfinnee: Berhanena Selam Printing Enterprise
- _____. (2004.) *Mirriga Oromoo Harargee*. Artistic p.e.8075/2004
- Ben Amos, Dan ((1975). *Folklore in Africa Society*. In ral Vol. 6, no.2.
- Berhanu Mathews (2009). *Fundamentals of Literature*. Alpha printing PLC.
- Bukenya .A(ed) (1994). *Undestanding Oral Literature*. Kenya: Nairobi University press.
- Coffin, Tristram(ed.)(1968). "*Amercan Folklore*. Voice of Amerca." Series III, USA
Approaches (2nded). Sage publication.
- Darajjee Tasammaa (1998). "*Be bishoftuu ketama ye irreechaa Be'aal akkabaabar Sineqaalawii Yizat*" . waraqaa Qorannoo BA Muummee Afaanotaafi Ogbarruu
Itoophiyaaf dhihaate. Yunivarsiitii Finfinnee.(kan hin maxxanfamin).

- Dasta Dassaaleny ((2002). *Bu'ura Qorannoo*. Finfinnee: Dhaabbata Maxxansa Boolee.
- Dirribii Damissee.(2012). *Ilaalcha Oromoo*. Barroo Aadaa, Seenaafi Amantaa Oromoo. Finfinnee: Mana Maxxnsaa Finfinee
- _____. (2015). *Seenaa Oromoo..Finfinnee*. ELLenI P.P.PLC.
- Dorson, Richard (ed). (1972). *Folklore and folklife*: Introduction. The Univesity of Chicago press. Chicago and London.
- Dundes, Alan. (1965). *The study of folklore*. Englewood Cliffs N.J. Prentice Hall, Inc.
- Fennegan Ruth. (2012). *Oral Literature in Africa*. United kindam: Open Book Publishers.
- _____. (1970). *Oral Literature in Africa*. Nairobi. Oxford University press.
- Gaaddisaa Gabbisaa (2014). *Qaaccessa Sirboota Aadaa Aanaa Jalduu digirii BA*. Guuttachuuf Yunivarsitii Addis Ababaatiif Dhihaate. Kan hinmaxxanfamin.
- Gadaa Meelbaa. 1988. *Oromiyaa*. Kaartum, Sudaan.
- Geetaachoo Rabbirraa (2013). *Xiinxala Raawwii Afoola Jilaawwan Gadaa Oromoo Jiillee*. Dgirii lammaffaa Guuttachuuf Yunivarsiitii Addis Ababaatiif dhihaate. (Kan hinmaxxanfamin)
- Goldstein, S. Keneth. (1974). *A Guide for Fieldworkers infolklore*. Pennsylvania: Gale Research Company.
- Imaanaa Bayyanaa (2007). “*Qacceessa Qabiyyee Faaruu Amantii Duudhaa Oromoo Naannoo Shawaa irratti xiyyeeffate*” Waraqaa qorannoo MA. Muummee Afaan Oromoofi Ogabarruuf dhihaate. Yunivarsiitii Addis Ababaa. (Kan hinmaxxafamne).
- Isheetuu Irranaa. (2001). *Ye Oromo Taarik kexint iska 1890 wochuu*. Finfinnee. Dhaa bbata Maxxansa Daldaa PLC...
- Iyyoob Waqtolaa. (1989). *Farra Duula Minilik Oromoota Harargee Lixaa Ciroo*. kan hinmaxxanfamin.
- Kallacha Oromiyaa (2016) *Aadaa. Sirna Walharkaa fuudhiinsa Baallii Gadaa Oromoo Gujii 74ffaa Mi'ee Bokkootti*. Lakk. 19. Finfinnee: Berhanena Selam Printing Enterprise.

- _____. (1998). *Aadaa. Gadaan Mootummaadha*, Mootummaa Sirna Gadaa Finfinnee: Berhanena Selam Printing Enterprise..
- Leach, Maria Ed. (1996). *Definition of Folklore Source*: Journal of Folklore Research, Vol.33, No.3 pp.225-264 published by :Indian University press Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/3814683>.
- Masoowarqi Qixaaw (1997). *Yegennaa Be'aal Akkabaaber*. Waraqaa Qorannoo MA Muummee Afaanotaafi Hogbarruu Itoophiyaa itif dhiyaate. Yunivarsiitii Addis Ababaa . kan himaxxanfamin.
- Meriam, A. (1996). *The anthropology of music*. North Western University press. *Oromo Politics*.
- Martial de. (1901). *Solvioc Anancient people great African nation*, the Oromo, the French academy prize winning work paris, 1901
- Misganuu Gulummaa (2011). *Dilbii: Bu'uura Afoola, Ogafaanifi Afwalaloo Oromoo* . Finfinnee, Oromiyaa
- Nagarii Leencoo. (1993). "*Wiirtuu (Jil.6). Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo*." Finfinnee: Biiroo Aadaafi Beeksisa Oromiyaa.
- Okwepho I. (1992). *African Oral Literature*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University press.
- Oromia culture and Tourism Bureau. (2009). *The politics of Tulama Oromo*. 1st Edition.
- Robale A. Soorii (2012). *Sirna Gadaa* , Finfinnee p.p. Finfinnee
- Robele Tadesse . (2013). *Gada System*. Maxxansa 1^{ffaa} . Finfinnee.
- Sims C. Martha and Martine Stephens. (2005). *Living Folklore: An Introduction to the Study of people and their Traditions*: The Ohio state University, Utah University Press.
- Toleera Waaqwayyaafi Hundeessaa Waaqwayyaa (1995). *Seena saba Oromoofi Sirna Gadaa*. Finfinnee: Oromiyaa.

- Walda yohannis Werqinafi Gemachu Melka,(1986).*Oromiyaa Yetadabaqew yegif Taarik:*
commercial printing ,Finfinnee
- Waleliny Emmiruu (1995). “*The Diynamic of Religions Rituals and Secular Ceremonies*
in public places of Addis Ababa .” MA Thesis. Addis Ababa Univarsity
(Unpublished).
- Waajjiraa Aadaafi Turiziimii Godina Harargee Lixaa(1999). *Qorannoo Aadaa Oromoo*
Bareentumaa.Kan hin Maxxanfamin.
- Warqinaa Abbaa Soorii (2008). “*SIRNA GADAA*”. Finfinnee.p.p. Finfinnee.

Dabalee ‘A’

Gabatee Namoota Afgaaffii irratti hirmaatan.

T/ L	Maqaa guutuu	Umr	Saal	Aanaa	Gan	Miseensa Gadaa	Hojii isaanii
1	Mahaammad Ahaammad Bookee	95	Dh	Bookee	01	Horota	Yuuba
2	Dureessaa Jibroo Mahaammad	30	Dh	Ciroo	02	Sabbaaqa	Hayyuu aadaa
4	Abdii Muussaa	65	Dh	Gammachiis	01	Sabbaaqa	Hayyuu aadaa
5	Haakim Ziyaad	80	Dh	Odaa Bultum	01	Sabbaaqa	Hayyuu Afoolaa
6	Huseen Jamaal	64	Dh	Odaa Bultum	01	Sabbaaqa	Qorataa addaa
7	Sulxaan Umaree	45	Dh	Habroo	01	Sbbaaqa	Qorataa aadaa
8	Shaamil Ammadoo	45	Dh	Habroo	02	Sabbaaqa	Abbaa Gadaa
9	Jamaal Aadamee Araarsoo	67	Dh	G/Guutuu	01	Daraaraa	Hayyuu Afoolaa
10	Mahaammad Ibroo Dooyyoo	92	Dh	Bur/ Dhintuu	01	Horota	Hayyuu Afoolaa
11	Mahaammad Tukkee Roobaa	88	Dh	Bur/Dhintuu	03	Horota	Hayyuu Afoolaa
12	Abduljaliil Ahaammad Bookee	84	Dh	Bur/Dhintuu	01	Horota	Hayyuu Afoolaa
13	Musxafaa Aliyyii Araarsoo	50	Dh	Dadar	01	Daraaraa	Hayyuu aadaa
14	Jamaal Mahaammad Wadaay	78	Dh	Bookee	02	Horota	Hayyuu Aaddaa
15	Alishuu Umaree Carcar	87	Dh	Odaa Bultum	01	Sabbaaqa	Hayyuu Afoolaa
16	Hasan Heeyidar	80	Dh	Bul/Mag/Bad	01	Sabbaaqa	Hayyuu Afoolaa
17	Ahaammad Haajii	45	Dh	Bu/Mag/ciro	01	Badhaadha	HayyuuAfoolaa,aad
18	Adam Usmaan Araarsoo	80	Dh	Go/Guutuu	-	Daraaraa	Hayyuu Afoolaa
19	Faaxumaa Galmoo	60	Du	Bookee	02	Horota	Hayyuu aadaa
20	Mahaammad Usmaan	50	Dh	Ciroo	01	Badhaadha	Hayyuu aadaa,seen
21	Asaduu Mutaqii	45	Dh	Ciroo	02	Badhaadha	Hayyuu aadaa
22	Huseen Jamaal	35	Dh	Baddeessaa	01	Daraaraa	Hayyuu aadaa
23	Aliyyii Abdii	60	Dh	Daaro Labuu	01	Fadata	Abbaa Gadaa
24	Shambakii Mahaammad	40	Dh	Ciroo	01	Sabbaaqa	Hayyuu aadaa
25	Afandii Amiin Hassan	80	Dh	Calanqo	03	Daraaraa	Hayyuu Afoolaa
26	Jamaal Amiin Hassan	95	Dh	Dirre Dawaa	02	Daraaraa	Hayyuu Afoolaa

Dabalee ‘B’

Odeeffannoo Gaafannoorraa Argame

Af-Gaaffii Odeeffkennitootaa dhihaate

Gaaffiilee yeroo af-gaaffiin gaaggeefamu Obbo/Aadde _____

dhiyaatan kanneen armaan gadii akka itti aanutti odeeffkennitootaa dhiyaataniiru.

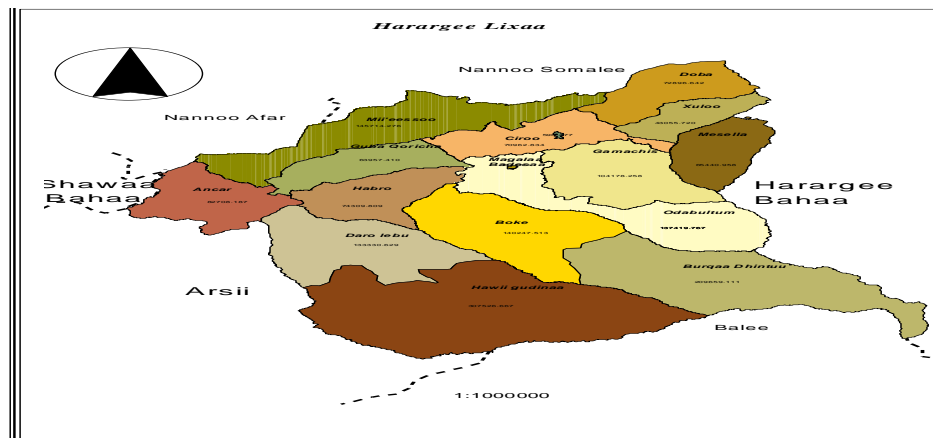
Maqaa _____umrii_____Saala_____

1. Mallattoolee Ayyaana Sirna Gadaa Odaa Bultumiifi Hiika Isaanii irratti yaada kennuu
2. Wantoota Sirna Ayyaanichaaf barbaachisan irratti ibsa kennuu
3. Haalduree Qophii Ayyaanaafi adeemsa ayyaanichaa duraa duubaan ibsuu?
 - a. Sirna Ayyaanicha Eebbaan Eegaluu
 - b. Sirna Daadhii Bulbuluu, Habbuuquufi Biifuun eebbisuu
 - c. Sirna Killa (Buna) Qalaa
 - d. Sirna killa Saddeettan Galmatti Deebisuu
 - c. Sirna Killa Ulmaa Baasuu
 - d. Sirna Muudaa Taa’aa ykn Siidaa Dandee
 - e. Sirna Qalmaata Korommii
 - f. Sirna Uusaa (Cumaa) Korommii Uruu
4. Sirna Walharka Fuudhiinsa Baallifi Lallabbii Heeraa irratti yaada kennee
5. Ulaagaa Abbaan Gadaa Itti Gadoomuu (Baallii ittiin fudhatu)
6. Hanqinoota sirna Gadaa Odaa Bultum keessatti Mul’atan ibsuu?
7. Gahee Sadarkaalee Gadaa Sirna Odaa Bultum irratti yaada kennuu?
8. Qooda Dubartootni Sirna Gadaa Odaa Bultum keessatti Qaban ibsuu?
9. Mirrigoota Ayyaana Sirna Gadaa Odaa Bultum irratti tajaajilan tarreessuu?
10. Caasaalee Bulchiinsa Sirna Gadaa Odaa Bultum ibsuu?

Kaartaaleen armaan gadii sadeen haala teessuma Godina Harargee Lixaafi haala teessuma Aanaa Odaa Bultum kan mul’isaniidha.

A detailed map of Ethiopia showing its administrative regions and major cities. The regions are color-coded: W. Wellega (purple), E. Wellega (pink), N. Shewa (light blue), W. Shewa (light purple), Shewa (dark blue), E. Harerghe (light pink), W. Harerghe (light blue), Arsi (yellow), Bale (orange), Jimma (light blue), Illubabor (dark purple), Borena (green), and Liben (light green). Major cities are marked with dots and labeled. A scale bar at the bottom indicates distances from 0 to 4,000 km.

Kaartaa .2.Godina harargee Lixaa

Maddi waajjira lafa baadiyyaa Godina Harargee Lixaa, 10/9/2008

kaartaa .3. Aanaa Odaa Bultum

Maddi waajjira lafa baadiyyaa Aanaa Odaa Bultum, 10/9/2008